

Nederland, mensenrechtenland: Actueel of achterhaald?

Deelnemen aan wereldsportevents: de relatie tussen sport en politiek

Ilse Schuurmans (3713158)

i.t.m.schuurmans@students.uu.nl

Masterscriptie – 17 januari 2018

Internationale betrekkingen in Historisch Perspectief

Faculteit Geesteswetenschappen

Universiteit Utrecht

Begeleider: Peter Malcontent

Aantal woorden: 17.650

Voorwoord

Sport en politiek, twee van mijn grootste interesses. Hoewel het niet het eerste onderwerp was waar ik aan dacht voor het schrijven van mijn scriptie, ben ik blij dat ik met dit onderwerp aan de slag ben gegaan. Het heeft me namelijk van begin tot eind geboeid. Dit eindresultaat, maakt ook een einde aan ruim zeven jaar studeren. Met een omweg via de opleidingen Culturele Antropologie, Criminologie en een extra minor, kwam ik uiteindelijk bij de master Internationale Betrekkingen in Historisch Perspectief. De master was verfrissend en heeft me scherp gehouden. Mijn stageperiode was, naast alle interessante colleges, zeker een hoogtepunt waar ik veel van heb geleerd. Ik kijk met een goed gevoel terug op het afgelopen anderhalf jaar.

Tot slot wil ik nog een paar mensen bedanken. Allereerst mijn begeleider Peter Malcontent, die met zijn raad mij altijd de goede richting probeerde te wijzen. Ik bedank hem ook voor de tijd die hij heeft vrijgemaakt voor nuttige en tevens gezellige gesprekken. Daarnaast wil ik mijn collega's uit Suriname bedanken, want zonder hen had ik misschien een ander scriptieonderwerp gekozen. In het bijzonder bedank ik mijn ouders, die mij de afgelopen jaren altijd door-en-door gesteund hebben.

Ilse Schuurmans
Utrecht, 13 januari 2018

Abstract

Nederland wordt wereldwijd geroemd om haar intensieve mensenrechtenbeleid, maar verschillende critici vragen zich af of dit nog wel terecht is. Sinds de toegenomen internationale samenwerking, na het einde van de Koude Oorlog, zou Nederland minder uitgesproken zijn geworden op het gebied van de mensenrechten. Om dit te onderzoeken is een vergelijking gemaakt tussen mensenrechtenproblematiek rond 1980 – een belangrijke periode in de Nederlandse mensenrechtengeschiedenis door het opstellen van de mensenrechtennota. En, meer recent mensenrechtenschendingen vandaag de dag. Om de situatie te vergelijken is ervoor gekozen om de Nederlandse politieke inzet te onderzoeken rondom wereldsportevenementen: het Wereldkampioenschap (WK) Voetbal en de Olympische Spelen. Respectievelijk is gekozen voor het WK Argentinië (1978), de Spelen in de toenmalige Sovjet-Unie (1980), de Spelen in China (2008) en de nog te komen voetbalkampioenschappen in Qatar (2022).

In het onderzoek is zowel gekeken naar de publieke als de politieke debatten. Hieruit komt naar voren dat hoewel mensenrechten een actueel thema waren binnen de politiek, in aanloop naar het WK (1978) het argument bleef klinken dat sport en politiek gescheiden moesten blijven. Deze visie veranderde gedeeltelijk op het moment dat de Olympische Spelen in Moskou (1980) zouden plaatsvinden ten tijde van de Koude Oorlog. De inval in Afghanistan door de Sovjet-Unie had hier ook een invloed op. De twee belangrijkste zaken die in de politiek werden besproken waren achtereenvolgens: de scheiding tussen sport en politiek en vervolgens het pleiten voor wel of geen boycot van de Spelen.

Sport en politiek bleven niet langer gescheiden. Zoals ook blijkt uit de debatten rondom het WK 2022 en de Spelen in 2008, werd niet langer getracht een scheiding aan te houden tussen sport en politiek. Sport werd steeds meer gezien als een onderdeel van de maatschappij en daarmee ook een onderwerp dat de politiek aangaat. De politieke instrumenten om mensenrechtenschendingen aan te kaarten zijn mede daardoor in de afgelopen jaren uitgebreid. Waar eerst een boycot het enige middel leek, wordt nu steeds meer gebruik gemaakt van dialoog, economische sancties en andere vormen van soft power. Hoewel het klopt dat Nederland steeds meer op multilateraal niveau inzet voor de mensenrechten, is de Nederlandse regering ook nog steeds op bilateraal niveau actief. Het is daarom te eenvoudig om te stellen dat mensenrechten een minder grotere rol zijn gaan spelen in het Nederlandse regeringsbeleid.

Inhoudsopgave

Inleiding	2
Sport en politiek	3
Sport als mensenrechteninstrument	7
Methode	10
Bronnen	11
Hoofdstuk 1- Nederland en haar mensenrechtenbeleid	13
Ontwikkeling van het Nederlandse mensenrechtenbeleid	13
Voortgangsnotities	15
Nieuwe internationale verhoudingen	17
Hoofdstuk 2 - WK Voetbal Argentinië 1978 & Olympische Spelen SU 1980	21
Internationaal politiek klimaat	21
WK Argentinië – 1978	22
Olympische Spelen – Sovjet-Unie 1980	23
Publieke debat	24
Politieke debat	31
Tussentijdse conclusie	35
Hoofdstuk 3 - Olympische Spelen in China 2008 & WK Voetbal in Qatar 2022	37
Internationaal politiek klimaat	37
Olympische Spelen – China 2008	38
WK Voetbal – Qatar 2022	40
Publiek debat	42
Politiek debat	53
Relatie publiek en politiek	57
Tussentijdse conclusie	58
Conclusie en discussie	61
Veelgebruikte afkortingen	65
Literatuur	66

Eleanor Roosevelt bij gelegenheid van de tiende verjaardag- UVRM (1958)

‘Waar beginnen de universele mensenrechten? Op kleine plaatsen, dicht bij huis – zo dichtbij en zo klein dat ze op geen enkele kaart van de wereld gezien kunnen worden. Maar die plekken zijn de wereld van individuele mensen; de buurt waarin hij woont; de school die hij bezoekt; de fabriek, boerderij of kantoren waar hij werkt. Als deze rechten daar geen betekenis hebben, hebben ze weinig betekenis ergens anders’.¹

¹ Amnesty International, ‘Universele Verklaring van de Rechten van de Mens (UVRM)’, (versie onbekend), <https://www.amnesty.nl/encyclopedie/universele-verklaring-van-de-rechten-van-de-mens-uvm> (14 december 2017).

Nederland, mensenrechtenland: Actueel of achterhaald?

Deelnemen aan wereldsportevenementen: de relatie tussen sport en politiek

Hoewel Qatar één van de kleinste staten ter wereld is en nauwelijks een voetbalgeschiedenis kent, werden in 2010 de rechten voor het FIFA wereldkampioenschap (WK) voetbal van 2022 aan deze Arabische Golfstaat toebedeeld.² De toewijzing van het kampioenschap aan een land met beperkte voetbalgeschiedenis zorgde voor ophef in de voetbalwereld. Dit was echter niet de enige reden waarom het land in opspraak raakte. De gastarbeiders die de golfstaat in dienst heeft om de stadions te bouwen, werken in extreme weersomstandigheden. Daarnaast is het contractstelsel in Qatar zo ingericht dat arbeiders niet zomaar ontslag kunnen nemen en naar huis kunnen gaan.³ Uit een rapport van de Britse krant *The Guardian* over de organisatie van het WK 2022 bleek dat tijdens de bouw van de stadions honderden Nepalese gastarbeiders waren gestorven aan de gevolgen van deze vorm van 'dwangarbeid'. De toewijzing van het kampioenschap leidde daarmee tot grote ophef over de mensenrechtenschendingen, waarbij een beroep werd gedaan op de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens van de Verenigde Naties (VN).⁴ Deze verklaring is door de leden van de VN aanvaard om mensenrechten te beschermen. Mensenrechten zijn volgens de preambule van deze verklaring: '*a common standard of achievement for all peoples and all nations*'. Verklaringen en verdragen over mensenrechten beperken staten in hun vrijheden, om op die manier menselijke waardigheid onder de bevolking te waarborgen.⁵

Het is niet de eerste keer dat bij een groot sportevenement mensenrechtenproblematiek wordt aangekaart. Andere voorbeelden zijn de boycot van de Olympische Zomerspelen van 1956 in Melbourne waar onder andere Nederland niet aan deelnam.⁶ Ook liepen de discussies over mensenrechten hoog op rondom het WK in Argentinië in 1978. In deze periode kwamen regeringen in opstand

² Paul Michael Brannagan en Richard Giulianotti, 'Soft Power and Soft Disempowerment: Qatar, Global Sport and Football's 2022 World Cup Finals', *Leisure Studies* 34(2015)6, 703-719, aldaar 703.

FIFA: het internationaal bestuursorgaan van het voetbal: Federation Internationale de Football Association.

³ David Conn, 'Thousands of Qatar World Cup Workers "Subjected to Life-Threatening Heat"', *The Guardian*, 27 September 2017.

⁴ Robert Booth, 'Qatar World Cup construction will leave 4000 migrant workers dead', *The Guardian*, 26 September 2013.

⁵ Peter R. Baehr and Monique Castermans-Holleman, *The Role of Human Rights in Foreign Policy* (Londen 2004), 3-4.

⁶ Marjolein Te Winkel, *De verloren spelen. Nederlandse Boycot Olympische Spelen 1956* (Eindhoven 2008), 10-25.

Onder meer: Egypte, Libanon en Irak in verband met de Suezcrisis, en Nederland Spanje en Zwitserland vanwege het onderdrukken van de Hongaarse Opstand door de Sovjet Unie. Ook China nam niet deel aan het evenement.

tegen specifiek sociaal beleid of militaire activiteiten van het gastland.⁷ Protest tegen dergelijke wandaden kwam echter niet altijd alleen vanuit regeringen, maar ook vanuit het maatschappelijk middenveld, waarbij activisten protesteerden tegen het beleid van de gaststaat.⁸ Soms is het geluid vanuit het maatschappelijk middenveld zo sterk, dat een staat dit niet naast zich neer kan leggen. Zo was er tijdens de meer recente Olympische Spelen in Brazilië en Moskou, respectievelijk in 2016 en 2013, ophef vanuit het maatschappelijk middenveld en de politiek.⁹ Ook de rapporten van *The Guardian* en Amnesty International over de bouw van het voetbalstadion in Qatar hebben nog geleid tot vragen in het Nederlandse parlement.¹⁰

Sport en politiek

De relatie tussen sport en politiek is onmiskenbaar. Deze relatie bestaat enerzijds omdat politieke inmenging noodzakelijk is bij de totstandkoming van grote sportevenementen.¹¹ Anderzijds beïnvloedt sport gevoelens van nationale eenheid en menselijke waarden. Door middel van deelname aan of organisatie van sportevenementen kunnen landen zichzelf promoten op het wereldtoneel of kunnen zij waar nodig druk uitoefenen.¹² Sport wordt hiermee steeds meer een instrument van de politiek en wordt steeds vaker ingezet voor het uitoefenen van 'soft power'.¹³ Soft power is – volgens de Amerikaanse politicoloog Joseph Nye - 'het vermogen om te krijgen wat je wilt door middel van aantrekkingskracht in plaats van dwang of betalingen'.¹⁴ Soft power is niet dwingend zoals bij het inzetten van militaire of

⁷ Baehr en Castermans-Holleman, *The Role of Human Rights in Foreign Policy*, 3-4; Peter van Kemseke en Franklin de Vrieze, 'Een 'diplomatie zonder diplomaten'. 'De vele gezichten van een 'diplomatie zonder diplomaten': Semi-diplomatie, public diplomay en civic diplomacy' in: B. de Graaf en D. Hellema (ed.), *Civic Diplomacy. Diplomatie tussen macht en mensenrechten* (Utrecht 2011), 15-18.

⁸ Ibidem.

⁹ David Winner, 'Het WK voetbal van 1978. Bloed aan de bal' *de Volkskrant*, 21 juni 2008; Te Winkel, *De verloren spelen*, 79; Bob van den Bos, *Olé, we are the champions. Sport en Internationale Betrekkingen*, Serie Clingendael Voorlichting, Nederlands Instituut voor Internationale Betrekkingen Clingendael (Den Haag 1988) 67.

¹⁰ *Verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten Generaal*, 'Beantwoording vragen van de leden Servaes en Van Dekken over gebrekkige arbeidsomstandigheden in Qatar bij de voorbereidingen op de WK voetbal van 2022', (nummers onbekend), 15 februari 2016.

¹¹ Veiligheidswaarborging van toeristen en sporters is hier slechts één voorbeeld van.

David Black, 'The symbolic Politics of Sport Mega-Events: 2010 in Comparative Perspective', *South African Journal of Political Studies*, 34(2007)3, 261-276, aldaar 266.

¹² Ibidem; John Horne en Wolfram Manzenreiter, 'An introduction to the sociology of sports mega-events', *The Sociological Review* 54(2006)2, 1-24, aldaar 1.

¹³ Jonathan Grix en Donna Lee, 'Soft Power, Sports Mega-Events and Emerging States: The Lure of the Politics of Attraction', *Global Society* 27(2013)4, 521-536, aldaar 521-22.

¹⁴ Joseph.S. Nye, 'Public Diplomacy and Soft Power', *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* (2008)616, 94 – 109.

Joseph Nye was politicoloog en de pionier van de theorie van soft power.

economische sancties. Het is minder riskant maar hierdoor ook moeilijker hanteerbaar.¹⁵

Door internationale sportevenementen te organiseren, kan het gastland de rest van de wereld laten zien welke normen en waarden het belangrijk vindt en proberen andere landen hiervan te overtuigen.¹⁶ Het organiseren of winnen van een groot sportevenement kan het aanzien van een land doen toenemen. De relatie met investeerders en bondgenoten kan hierdoor worden versterkt. De impact van sportevenementen als soft power pressiemiddel moet daarom niet onderschat worden.¹⁷

De Olympische Spelen van 1936 zijn een goed voorbeeld van de manier waarop sportevenementen gebruikt kunnen worden voor het promoten van bepaalde waarden, zoals nationalisme en machtsvertoon.¹⁸ Adolf Hitler zette de Spelen in als propaganda voor het naziregime. Ondanks de heftige discussies over dit racistische en discriminerende bewind in Duitsland, gingen de Spelen wel door.¹⁹ Opkomende supermachten, zoals Duitsland in de jaren '30, de Verenigde Staten (VS) en Sovjet Unie (SU) tijdens de Koude Oorlog en meer recentelijk China (2008), hebben de Spelen gebruikt om hun macht te demonstreren en zich te profileren op het internationale toneel.²⁰ Het organiseren van mega-sportevenementen brengt politieke en economische kansen met zich mee. Zo neemt de handel voor het gastland doorgaans met twintig procent toe. Door de mogelijkheid voor regeringen om een goed beeld van hun land neer te zetten tijdens grootschalige sportevenementen, is er zichtbaar meer politieke belangstelling gekomen voor de organisatie.²¹

Hoewel het haast niet te ontkennen valt dat sport en politiek nauw verbonden zijn met elkaar, willen sportorganisaties en politici zich vaak distantiëren van deze

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ Grix en Lee, 'Soft Power, Sports Mega Events and Emerging States', 6.

¹⁷ Ibidem; Monroe E. Price en Daniel Dayan, *Owning the Olympics: Narratives of the New China*, (Michigan 2008), 118.

¹⁸ Oliver Hilmes, *Berlijn 1936: een zomer in Hitlers Duitsland*, (Amsterdam 2016).

¹⁹ Jeroen Scheerder en Bert Meulders (eds.), *Wedijver in een internationale arena: sport, bestuur en macht*, (Gent 2009) 140; Internationaal Olympisch Comité, *Olympic Charter* (Lausanne 1997): IOC.

In het Olympisch handvest is vastgelegd dat het verboden is om bevolkingsgroepen openlijk te discrimineren.

²⁰ Patrick Cottrell en Travis Nelson, 'Not Just The Games? Power, Protest and Politics at the Olympics', *European Journal of International Relations* 17(2010)4, 729-753, aldaar 731.

²¹ David Whitson en John Horne, 'Underestimated Costs and Overestimated Benefits? Comparing the Outcomes of Sports Mega-Events in Canada and Japan', *The Sociological Review* 54(2006)2, 73 – 89, aldaar 73; Stephen Essex en Brian Chalkley 'Urban Transformation from Hosting the Olympic Games', *University lecture on the Olympics – International Chair in Olympism (IOC-UAB)* (2003), 5-7, aldaar 5; Andrew K. Rose en Mark M. Spiegel, 'The Olympic Effect', *The Economic Journal* 121(2011)553, 652-677, aldaar 653.

verbintenis.²² Tien jaar geleden stelde het Nederlandse lid van het Internationaal Olympisch Comité (IOC) Hein Verbruggen dat het voor het IOC niet mogelijk was om harde toezeggingen vanuit China te krijgen over het waarborgen van mensenrechten, ‘want dan begeven we ons op politiek terrein’.²³ Daarna volgden uitspraken dat het IOC neutraal diende te blijven en dat de politiek niets te maken heeft met de individuele sporter.²⁴ Hoewel het olympische motto ‘sport verbreedert’ ook geldt op politiek niveau, wordt vanuit de sport gepleit voor afstand tot politieke boodschappen.²⁵ Sporters willen zich in de meeste gevallen zoveel mogelijk distantiëren van politieke contexten en de mogelijke consequenties van hun prestaties.²⁶ Ondanks het feit dat sporters vaak afstand willen nemen van de politiek en politici zich zo min mogelijk willen bemoeien met sport, wil de praktijk dat deze twee vaak nauw met elkaar zijn verbonden. Dit kan tot moeilijke afwegingen leiden, zowel voor de sporters als voor politici.²⁷

Ook uit de discussies die zijn gevoerd in de media en politiek blijkt dat het scheiden van sport en diplomatie niet eenvoudig is. Daarnaast kan de vraag worden gesteld of dat ook wel altijd nodig is. Sport kan namelijk ook voor verbinding zorgen die op politiek niveau nodig is om stabiliteit te creëren op het wereldtoneel.²⁸ Sport kan bovendien als politiek instrument fungeren bij grote sportevenementen om onder andere mensenrechtenproblematiek aan te kaarten. Zowel regeringen als het maatschappelijk middenveld kunnen zich van dit instrument bedienen. Dit betekent dat het omstreven kan zijn om een uitnodiging voor een sportevenement te aanvaarden in een land met een controversieel regime.²⁹ In sommige gevallen betekent dit dat sporters, ondanks afkeuring door hun nationale overheid, zich niet laten afschrikken en toch deelnemen aan het sportevenement. Zoals ten tijde van de boycot van de Spelen in 1956. Ook bestaat de mogelijkheid voor de sporters om zichzelf terug te trekken.³⁰

²² David Goldblatt, *The Ball is Round: A Global History of Football*, (Londen 2006), xii.

²³ Hans Moleman, ‘IOC moet niet rol van onnozele hals spelen’, *De Volkskrant*, 5 september 2007.

²⁴ ‘Mensenrechten zijn politiek’ *NRC Next*, 27 februari 2008

²⁵ Ibidem, David Goldblatt, *The Ball is Round: A Global History of Football*, 19.

²⁶ Van den Bos, *Olé, we are the champions*, 15.

²⁷ Chantal Mouffe, *On the Political (Thinking in Action)* (Londen 2005), 25.

²⁸ Penelope Kissoudi, ‘Antidote to War. The Balkan Games’ in J.A. Mangan (ed.), *Militarism, Sport, Europe. War Without Weapons* (Londen, 2003), 142.

²⁹ Bruce Kidd en Peter Donnelly, ‘Human Rights in Sports’, *International Review for the Sociology of Sport* 35(2000)2, 131-148, aldaar 136; Peter Donnelly, ‘Sport and Human Rights’, *Sport in Society* (2008)4, 381-394, aldaar 382-88.

³⁰ Aad Haverkamp, *De politieke Spelen? De dynamiek van de maatschappelijke discussies over het boycotten van de Olympische Spelen in 1939, 1956 en 1980* (Groningen 2012), 110.

Het maatschappelijk middenveld kan sport ook als instrument gebruiken om politieke kwesties aan te kaarten. In het voorbeeld van Qatar is door de Federatie Nederlandse Vakbeweging (FNV) een rechtszaak in gang gezet, nadat de FIFA haar verantwoordelijkheid had ontkend.³¹ Volgens de FNV is de uitbuiting van gastarbeiders voor de bouw van de stadions ‘een vorm van moderne slavernij’.³² De Zwitserse rechtbank werd gevraagd of de beslissing voor Qatar als gastland onrechtmatig was.³³ Specifiek werd gevraagd of de FIFA de verantwoordelijkheid had moeten nemen zodat in Qatar de fundamentele mensenrechten en arbeidsrechten zouden worden gewaarborgd tijdens de bouw van de stadions.³⁴

De afwegingen die op maatschappelijk, politiek en sportniveau gemaakt worden om sport in te zetten als instrument om mensenrechtenschendingen aan te kaarten, zijn voor iedere actor verschillend. Voor elke actor is het belangrijk wat de impact is van de actie, zowel voor het land dat de mensenrechten schendt als voor de actor die de actie uitvoert. Als een klein land als Nederland bijvoorbeeld als enige een grootmacht als China boycot, dan is er een grote kans dat de impact op China uiteindelijk veel kleiner is dan op Nederland.³⁵ In dat geval is blokvorming met eensgezinde landen een verstandige strategie. Naast het boycotten van grote sportevenementen bestaan ook andere manieren om onvrede uit te spreken. Verschillende politieke instrumenten kunnen mensenrechten bevorderen. Deze lopen uiteen van een diplomatiek verzoek tot een militaire interventie.³⁶

Zoals duidelijk mag zijn geworden, kunnen grote sportevenementen als politiek instrument dienen. Er is internationaal veel geschreven over de relatie sport en politiek. Over de relatie tussen sport en Nederlandse politiek is echter weinig recente wetenschappelijk gepubliceerde literatuur. In 1988 schreef Bob van den Bos,

³¹ Rogier Esselbrugge, ‘FNV slaapt FIFA voor de rechter’, *FNV*, 10 oktober 2016.

³² *Ibidem*.

³³ Het hoofdkantoor van de FIFA is in Zwitserland gestationeerd, waardoor de rechtszaak een Zwitserse aangelegenheid was.

³⁴ Kafala: een juridisch systeem waaronder de gastarbeiders werken. De werkgever is verantwoordelijk voor de gastarbeider en ontnemt deze zijn rechten autonomie. Het systeem leidt vaak tot uitbuiting en misbruik. Zowel Qatar als de FIFA, kregen in aanloop naar het WK in 2018 kritiek omdat veel gastarbeiders onder zeer zware omstandigheden moeten werken.

Guus Staats, ‘Doorbraak in Qatar: rechten van werknemers beter beschermd’, *FNV*, 27 oktober 2017, [https://www.fnv.nl/over-fnv/internationaal/mondiaal-fnv/nieuws/nieuwsarchief/2017/oktober/Doorbraak-in-Qatar-rechten-van-werknemers-beter-beschermd-/](https://www.fnv.nl/over-fnv/internationaal/mondiaal-fnv/nieuws/nieuwsarchief/2017/oktober/Doorbraak-in-Qatar-rechten-van-werknemers-beter-beschermd/) (22 december 2017); Robert Booth, ‘UN Gives Qatar a Year to End Forced Labour of Migrant Workers’, *The Guardian*, 24 maart 2016.

³⁵ Alfred Senn, *Power, Politics, and the Olympic Games: A History of the Power Brokers, Events, and Controversies that Shaped the Games* (Champaign, IL1999), 3;

Peter Baehr, Monique Castermans-Holleman en Fred Grünfeld, *Human Rights in the Foreign Policy of the Netherlands* (New York 2002) 13 – 15; Peter Baehr, Monique Castermans-Holleman en Fred Grünfeld, ‘Human Rights in the Foreign Policy of the Netherlands’, *Human Rights Quarterly* (2002)24, 992-1010, aldaar 995.

³⁶ Baehr, *Human Rights in the Foreign Policy of the Netherlands*, 13 – 15.

oud-politicus (D66) en politicoloog, het boek ‘Olé, we are the champions!’ over de spanningsrelatie tussen internationale sport en politiek in Nederland.³⁷ Met het bestuderen van sport als hedendaags mensenrechteninstrument in de Nederlandse buitenlandpolitiek, is deze scriptie aanvulling op bestaande literatuur. Specifiek is in deze scriptie ervoor gekozen om de casussen van het WK en de Olympische Spelen te onderzoeken, omdat dit wereldwijd de twee grootste sportevenementen zijn. De reden om sport als mensenrechteninstrument juist bij de Spelen of een WK in te zetten, is omdat de omvang van het evenement groter is dan van ieder ander sportevenement. Hierdoor kan ook de impact van een maatregel groter zijn. Door deze voorbeelden te gebruiken zal daardoor duidelijker worden hoe de Nederlandse politiek sport inzet als mensenrechteninstrument.

Sport als mensenrechteninstrument in de Nederlandse buitenlandpolitiek

Nederland heeft in het verleden op verschillende manieren meegewerkt aan acties om mensenrechtenproblematiek aan te kaarten tijdens grote sportevenementen. Soms kwam de vraag vanuit het maatschappelijk middenveld, zoals de ophef over het WK voetbal in Argentinië (1978).³⁸ Andere keren betrof het meer politieke aangelegenheden zoals ten tijde van de boycot in Melbourne (1956). Nederland profileert zich hoe dan ook graag als een gidsland als het op mensenrechten aankomt. Wanneer er kritisch naar de Nederlandse geschiedenis wordt gekeken, kunnen echter vraagtekens geplaatst worden bij de vraag of Nederland altijd een toonaangevende rol heeft gespeeld op dit gebied.³⁹ Peter Malcontent beargumenteert dat Nederland ten onrechte wordt gepresenteerd als gidsland en ziet het als een ‘invented tradition’, ofwel een constructie achteraf, aangezien Nederland in veel van de gevallen haar eigen belangen op de eerste plaats heeft gezet.⁴⁰ Er is blijvende discussie over de vraag of de Nederlandse regering wel zo uitgesproken is over mensenrechten als dat zij beweert. Multilaterale samenwerkingsverbanden zoals de Europese Unie (EU) en de VN hebben een steeds belangrijkere rol gekregen in het Nederlandse beleid. De Nederlandse regering zou hierdoor meer afhankelijk zijn geworden van het internationale politieke klimaat en zich hierdoor minder intensief over de

³⁷ Van den Bos, *Olé, we are the champions*, 115.

³⁸ ‘Neerlands Hoop – 1968-1979’ (versie onbekend), www.freekdejonge.nl (12 oktober 2017); Frank Verhallen, *Kijk! Dat is Freek*, (Utrecht 2011) (pagina onbekend).

³⁹ Peter Malcontent, ‘Nederland en de mensenrechten’, in: J. Pekelder, R. Raben en M. Segers (red.), *De wereld volgens Nederland* (Utrecht 2015) 128-151, aldaar 129.

⁴⁰ *Ibidem*.

mensenrechtenproblematiek uitspreken.⁴¹ Om erachter te komen of er daadwerkelijk anders wordt omgegaan met mensenrechten in de Nederlandse buitenlandpolitiek, zal gekeken moeten worden naar de intensiviteit waarmee deze problematiek binnen de Nederlandse politiek wordt besproken. Daarom staat in deze scriptie de volgende hoofdvraag centraal: Is de Nederlandse regering minder uitgesproken over mensenrechtenproblematiek in haar buitenlandse politiek met betrekking tot wereldsportevenementen sinds 2002 en hoe is dit zichtbaar binnen het politieke debat?

Nederland heeft verschillende fasen doorgemaakt in de mate waarin- en manieren waarop werd opgetreden tegen mensenrechtenschendingen. Nederland was in de periode van 1945 tot 1962 nog een verzuilde, anticommunistische en koloniale mogendheid met maar weinig oog voor mensenrechten.⁴² In de fase die daarna volgde, gingen mensenrechten een steeds belangrijkere rol spelen in de samenleving. Mede door de ontzuiling en de afname van de spanningen in de Koude Oorlog kwamen de mensenrechten steeds hoger op de publieke agenda te staan, veranderde de publieke opinie en stonden pressiegroepen op. Regeringen vóór het kabinet van Den Uyl (1973-1977) bleven echter terughoudend.⁴³ Hierbij werd alleen tegen mensenrechtenschendingen opgetreden wanneer het politiek gunstig uitkwam. Het centrum-linkse kabinet-Den Uyl bracht hier verandering in, doordat het de aandacht voor de mensenrechten binnen het beleid vergrootte.⁴⁴ Nederland een voorbeeld noemen is daarom wellicht meer een verheerlijking dan een weergave van de realiteit.

Desondanks vervulde Nederland internationaal een voortrekkersrol met de uitgave van de mensenrechtennota.⁴⁵ Deskundigen op het gebied van mensenrechten en Nederlands buitenlandbeleid – zoals Peter Baehr, Monique Castermans-Holleman en Fred Grünfeld – concluderen dat de Nederlandse overheid en maatschappelijke organisaties elkaar versterkten in hun pogingen om zo kritisch mogelijk te zijn over het mensenrechtenbeleid van andere landen.⁴⁶ Met de introductie van de nota in 1979 vond er een verschuiving plaats in het Nederlandse buitenlandbeleid en werden

⁴¹ Baehr, Castermans-Holleman en Grünfeld, *Human Rights in the Foreign Policy of the Netherlands*, 13 – 15.

⁴² Maarten Kuitenbrouwer, 'De rol van de mensenrechten in het buitenlandse beleid van Nederland na 1945: politicologische en historische literatuur', *BMGN*, 1182(2003)2, 179-192, aldaar 186.

⁴³ Ibidem; Malcontent, 'Nederland en de mensenrechten', 132.

⁴⁴ Ibidem, 130.

⁴⁵ Joost Herman, 'The Dutch Drive for Humanitarianism in: Gidsland is there a Mentor State', *International Journal* (2005/6)61, 859-874, aldaar 868.

Onder andere door het ondertekenen van het International Covenant on Civil and Political Rights: ICCPR.

⁴⁶ Ibidem;

Peter Baehr en Monique Castermans, 'The Promotion of Human Rights: The Netherlands at the UN', in *The Netherlands and the United Nations: selected issues* (Den Haag, 1990) 23-33; Monique Castermans-Holleman, *Het Nederlandse mensenrechtenbeleid in de Verenigde Naties* (Den Haag 1992), 10-30.

mensenrechten een belangrijk speerpunt: ‘De regering ziet de bevordering van de rechten van de mens als wezenlijk onderdeel van haar buitenlandbeleid’.⁴⁷

De vraag is echter in hoeverre de mensenrechten een rol zijn blijven spelen sinds de nota van '79. Baehr, Castermans-Holleman en Grünfeld betogen dat Nederland richting het nieuwe millennium (2000) steeds minder uitgesproken is geworden over mensenrechtenschendingen, vooral vanwege economische belangen en de terughoudendheid van veel westerse bondgenoten.⁴⁸ Ze beargumenteren dat in de jaren '70 de focus meer lag op mensenrechten dan tegen het eind van de jaren '90 en de jaren daarna. Tevens stellen ze dat de Nederlandse publieke opinie in meer of mindere mate gewend is geraakt aan de schendingen van mensenrechten in de wereld. In de jaren '70 kwam de focus op het onderwerp met name voort uit de druk van de publieke opinie.⁴⁹

De samenwerkingsverbanden, in zowel de EU als VN, zijn bovendien een steeds grotere rol gaan spelen in het buitenlandbeleid door de vele verdragen.⁵⁰ Door de internationale verwevenheid is het voor een klein land zoals Nederland steeds moeilijker geworden om een onafhankelijke positie in te nemen wanneer mensenrechten worden geschonden, aldus Baehr, Castermans-Holleman en Grünfeld.⁵¹ Daarbij komt dat het unilateraal opleggen van bilaterale economische of militaire sancties door Nederland niet aan de orde is. Er is een grote kans dat dit uiteindelijk slechts in het nadeel van Nederland zou werken. Alleen grotere en economisch machtigere landen kunnen op een dergelijke manier effectief mensenrechtenproblematiek aankaarten. Dit is een van de redenen dat Nederland vaak samenwerking zoekt. Een andere reden is dat het voor Nederland en andere Europese landen soms lastig is om binnen EU-verband op eigen houtje te handelen. In sommige gevallen moet namelijk eerst toestemming worden gevraagd om bepaalde sancties uit te voeren en is het dus niet mogelijk om zelfstandig besluiten te nemen.⁵²

Hoewel het wereldwijde politieke klimaat veranderd is, kan de vraag gesteld worden of Nederland inderdaad steeds minder uitgesproken is geworden op het gebied van mensenrechten. De mensenrechtenschendingen in Qatar zijn naar aanleiding van

⁴⁷ *Verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten Generaal*, ‘De rechten van de mens in het buitenland beleid’, 1978-1979, 15571, nrs. 1-2 (geen datum).

⁴⁸ Baehr, Castermans-Holleman, Grünfeld, *Human Rights*, 233-235.

⁴⁹ *Ibidem*, 100.

⁵⁰ *Ibidem*; Christian Tomuschat, *Human Rights. Between Idealism and Realism* (Oxford 2008) 76.

⁵¹ *Ibidem*.

⁵² *Ibidem*, 100; Baehr, *Human Rights in the Foreign Policy of the Netherlands*, 13 – 15.

ophef uit het maatschappelijk middenveld veelal besproken binnen de Nederlandse politiek.⁵³ Wellicht is het niet dat Nederland minder uitgesproken is geworden, maar dat het optreden tegen mensenrechtenschendingen op andere manieren gebeurt. Van boycotten en het sanctioneren van mensenrechtenschenders, heeft er een verschuiving plaatsgevonden naar het voeren van een dialoog.

Methode

Om een antwoord op de hoofdvraag te formuleren moeten eerst de belangrijke concepten binnen deze hoofdvraag worden uiteengezet. In de hoofdvraag wordt, naar aanleiding van het argument van Baehr, Castermans-Holleman en Grünfeld, bestudeerd of Nederland ‘minder uitgesproken’ is geworden op het gebied van de mensenrechtenproblematiek. Wat de beoordeling van deze conclusie lastig maakt, is dat een nadere conceptualisering van het begrip ‘minder uitgesproken’ ontbreekt. Om vast te stellen of Nederland inderdaad minder uitgesproken is geworden, zal worden gekeken naar de frequentie van het onderwerp in politieke debatten en de intensiteit waarmee het besproken is.

Tevens wordt in de hoofdvraag het jaartal ‘2002’ als omslagpunt aangehaald, het jaar van het verschijnen van het boek van Baehr, Castermans-Holleman en Grünfeld, waarin zij het bovenstaande beargumenteren. Deze omslag is volgens hen in aanloop naar het nieuwe millennium gekomen. Om deze reden is ervoor gekozen om de volgende twee periodes met elkaar te vergelijken. Het eerste tijdvak betreft de periode rond de instelling van de mensenrechtennota uit ’79, toen mensenrechten nog in de beginfase waren van het buitenlandbeleid van Nederland. Hiervoor zijn twee casussen gekozen, namelijk het WK voetbal van 1978 in Argentinië en de Olympische Spelen van 1980 in de SU. Het tweede tijdvak dat is gekozen is na 2002, omdat vanaf die periode Nederland minder aandacht schenkt aan mensenrechten binnen het buitenlandbeleid, aldus Baehr, Castermans-Holleman en Grünfeld. Hiervoor zijn twee meer recente casussen gekozen, de Olympische Spelen van 2008 in China en het WK voetbal van 2022 in Qatar. Er zal niet gekeken worden naar de Olympische Spelen in Brazilië 2016 of het WK voetbal in Brazilië 2014, omdat de mensenrechtenschendingen die daar plaatsvonden dusdanig anders van aard waren –

⁵³ *Verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, ‘Beantwoording vragen van de leden Servaes en Van Dekken over gebrekkige arbeidsomstandigheden in Qatar bij de voorbereidingen op de WK voetbal van 2022’, (geen nummers), 15 februari 2016.

er was geen sprake van permanente mensenrechtenschendingen zoals in de andere casussen, maar alleen in aanloop naar de betreffende evenementen. Er is gekozen voor het WK Qatar in 2022, omdat de mensenrechtenschendingen tot op heden al erg in de belangstelling staan. Niet gekozen is er voor het WK 2018 in Rusland, omdat de discussies over dit kampioenschap met name betrekking hadden op de corruptie van de FIFA en de debatten in de politiek ietwat vertroebeld waren en de aandacht minder gefocust was op de mensenrechtensituatie.⁵⁴ Hierbij moet wel rekening worden gehouden met het feit dat het WK in Qatar nog enkele jaren duurt. Discussies zullen daardoor niet volledig kunnen worden weergegeven, want een deel zal waarschijnlijk nog plaatsvinden. Door soortgelijke evenementen met elkaar te vergelijken in de verschillende tijdvakken, kan er meer gezegd worden over een mogelijke verschuiving binnen het daadwerkelijke optreden van de Nederlandse overheid.

Bronnen

Voor de beantwoording van de hoofdvraag zijn verschillende primaire bronnen geraadpleegd, waaronder de Handelingen van de Eerste en Tweede Kamer, om de standpunten van de regering en het parlement te onderzoeken. Daarnaast zijn ook bronnen van de EU en de VN geraadpleegd, om te kijken welke invloed samenwerkingsverbanden hebben op het Nederlandse mensenrechtenbeleid. Om dieper in te kunnen gaan op het antwoord op de hoofdvraag, is niet alleen ingegaan op de rol van samenwerkingsverbanden, maar ook op het geluid uit het maatschappelijk middenveld. Dit is gebeurd op basis van een analyse van landelijke Nederlandse dagbladen, te weten: Volkskrant, NRC, Trouw, Telegraaf, Nederlands Dagblad. Ieder dagblad draagt zijn eigen politieke kleur. Om te voorkomen dat de politieke kleur van een krant invloed heeft op de weergave van de debatten, is gekozen voor een grote diversiteit aan kranten. Soms is een lokaal dagblad gekozen ter aanvulling of ten behoeve van een citaat. De dagbladen zijn opgezocht in databases Delpher en LexisNexis in het jaar voor en het jaar van de sportevents, met uitzondering van de casus van Qatar. Voor deze casus zijn de artikelen vanaf het moment van toewijzing van het kampioenschap bestudeerd (2010). In deze dagbladen zijn de debatten over de hiervoor genoemde sportevenementen bestudeerd en geanalyseerd. Er is met name

⁵⁴ Zoals is gebleken n.a.v. bestuderen van de Handelingen van de Eerste en Tweede Kamer.

gelet op de manier waarop onderwerpen aan de orde komen, wie er aan het woord komen en welke argumenten zijn aangedragen.

De scriptie is als volgt opgebouwd: hoofdstuk 1 is een introductie van het Nederlandse buitenland- en mensenrechtenbeleid in de periode van 1979 tot en met 2017. In hoofdstuk 2 staan de casussen van het wereldkampioenschap voetbal in Argentinië 1978 en de Olympische Spelen in de SU in 1980 centraal. Zowel de publieke debatten rondom deze evenementen, als de politieke debatten zijn voor de casussen uiteengezet. In hoofdstuk 3 is hetzelfde gedaan voor de casussen van de Olympische Spelen in China (2008) en het WK voetbal in Qatar dat in 2022 zal plaatsvinden. Tenslotte is afgesloten met een discussie en conclusie waarin de gevonden feiten zijn vergeleken met de beweringen van Baehr, Castermans-Holleman en Grünfeld die hierboven zijn geïntroduceerd.

Hoofdstuk 1 – Nederland en haar mensenrechtenbeleid in een veranderende wereld

In dit hoofdstuk wordt de ontwikkeling van het Nederlandse mensenrechtenbeleid toegelicht. Eerst zal worden ingegaan op de ontwikkeling van de nota en hoe deze richting heeft gegeven aan het Nederlandse buitenlandsbeleid. Vervolgens zal worden ingegaan op de manier waarop internationale politieke ontwikkelingen van invloed kunnen zijn op de uitvoering van het Nederlandse mensenrechtenbeleid. Tevens zal worden stilgestaan bij de toegenomen internationalisering en de invloed van internationale instituties op nationaal mensenrechtenbeleid.

1.1 Ontwikkeling van Nederlands mensenrechtenbeleid: De Nota - 1979

Het ministerie van Buitenlandse Zaken houdt zich bezig met kwesties die Nederland direct aangaan, zoals het beschermen van de nationale veiligheid, bevorderen van buitenlandse handel en Nederland-promotie in het buitenland.⁵⁵ Het mensenrechtenbeleid is hierin een uitzondering. Bevordering van mensenrechten houdt namelijk niet direct verband met de behartiging van de materiële eigenbelangen van Nederland, maar is gericht op het verbeteren van mensenrechten waar ook ter wereld.⁵⁶ De diverse belangen van het buitenlandbeleid zijn soms sterk uiteenlopend en kunnen daarom frictie opleveren. Enerzijds is het buitenlandbeleid gericht op het in stand houden en verbeteren van de positie van Nederland op het wereldtoneel, onder andere door het behouden van goede relaties met andere landen. Het aankaarten van mensenrechtensituaties kan deze relaties tegelijkertijd ook op het spel zetten. Mensenrechtensituaties worden namelijk vaak beschouwd als een interne aangelegenheid.⁵⁷ Bemoeienis van buitenaf wordt daarom regelmatig ervaren als schending van het soevereiniteitsprincipe, met als gevolg een beschadiging van de bilaterale relaties.⁵⁸ Het aankaarten van mensenrechtenproblematiek is evengoed ook bedoeld om eigen belangen (indirect) te behartigen. In een land waar mensenrechten worden gerespecteerd is de situatie vaak stabiel. Een internationaal stabiele situatie is weer bevorderlijk voor de handel, economische groei en veiligheid.⁵⁹ Desondanks is

⁵⁵ Ministerie van Buitenlandse Zaken, 'Introductie Dossier 2014', (versie oktober 2014), 5; 'Voor Nederland, wereldwijd', 2012-2013, 32734 nr. 15 (18 juli 2013).

⁵⁶ Baehr et al., 'The Role of Human Rights', *Human Rights Quarterly* 24(2002)4, 992.

⁵⁷ Evan Luard, *Human rights and Foreign Policy* (Oxford 1981) 2.

⁵⁸ Baehr et al., *The Role of Human Rights in Foreign Policy*, 46-52.

⁵⁹ Baehr et al., 'The Role of Human Rights', 992-3.

het instaan voor mensenrechten dus niet vanzelfsprekend, omdat het tegelijkertijd ook een effect kan hebben op bilaterale relaties.

De grondslag voor de mensenrechten in internationaal verband werd gelegd na de Tweede Wereldoorlog door de Verenigde Naties (VN) met het opstellen van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens (UVRM - 1948).⁶⁰ Het duurde echter nog verschillende jaren voordat Nederland mensenrechten incorporeerde in haar eigen beleid. Tot die tijd stonden zaken als dekolonisatie en eigen veiligheidsbelangen hoger op de politieke agenda.⁶¹

Het was het kabinet Den Uyl (1973-1977) dat mensenrechten voor het eerst een toonaangevende plaats gaf in zijn buitenlandbeleid. De nadruk van dit beleid in 1973 lag op 'de nauwe samenhang tussen vrede, veiligheid, een rechtvaardige verdeling van de welvaart, de wereldrechtsorde en het respect voor de fundamentele rechten van de mens'.⁶² Hiermee kwam er sterke aandacht voor de rechten van de mens en tegelijkertijd stond het bevorderen van een veilige en stabiele wereldorde centraal.⁶³ Het Nederlandse mensenrechtenbeleid is sinds 1979 formeel vastgelegd in de mensenrechtennota van het buitenlandbeleid. Het uitgangspunt van de nota was dat mensenrechten een 'wezenlijk bestanddeel van het buitenlandbeleid' werden, maar dit niet te allen tijde kon overheersen: 'De bevordering van mensenrechten moet in het buitenlandbeleid steeds in verband worden gebracht met de bevordering van andere waarden en belangen'.⁶⁴

Sinds de nota heeft de Nederlandse regering verschillende stappen gezet op het gebied van de mensenrechten. De in 1948 opgerichte Commissie van Advies inzake de Rechten van de Mens werd vanaf 1983 weer actiever. Daarnaast werd in 1985 een vaste adviescommissie Mensenrechten aangesteld. Deze commissie ging advies uitbrengen op het gebied van de mensenrechten, zoals het adviesstuk 'In dienst van de mensenrechten'.⁶⁵ Met dit beleidsdocument werd het mensenrechtenvraagstuk in het gehele buitenlandbeleid geïntegreerd en werden alle ambtenaren op de hoogte

⁶⁰ Ed Bates, 'History', in: D. Moeckli, S. Shaw, and S. Sivakumaran (ed.), *International Human Rights Law* (Oxford 2010) 17-38, aldaar 35.

⁶¹ *Verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 'Nieuwe kaders voor ontwikkelingssamenwerking in de jaren negentig', 1990-1991, 21813, nrs. 1-2 (geen datum), aldaar 59.

⁶² Deidre Noten, 'Nogmaals de Nota: Een evaluatie van het Nederlandse Mensenrechtenbeleid', Doctoraalscriptie, *Universiteit Utrecht* (Utrecht 1997) 20.

⁶³ Noten, *Nogmaals de Nota*, 20 – 21.

⁶⁴ *Verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 'De rechten van de mens in het buitenlandbeleid', 1978-1979, 15571, nr. 1-2 (geen datum).

⁶⁵ Peter Baehr, 'Mensenrechten over de grenzen: De Adviescommissie Mensenrechten Buitenlands Beleid', *NJCM Bulletin* (september 1986) 509-517, aldaar 510.

gesteld.⁶⁶ Daarnaast werden diplomaten door Amnesty International geïnstrueerd hoe om te gaan met het onderwerp.⁶⁷ Voor de voornaamste basisinformatie werd het ‘Vademecum Mensenrechten’ samengesteld, een voortvloeiende uit de adviescommissie dat in 1987 aan de Kamer werd aangeboden.⁶⁸ Sindsdien zijn er veel ontwikkelingen geweest op het gebied van mensenrechten binnen het buitenlandbeleid, waarbij de insteek van de eerste nota over de rechten van de mens in het buitenlandbeleid richtlijn bleef voor de regering en werd gemonitord in zogenoemde ‘voortgangsnotities’ (respectievelijk 1987, 1991 en 1997).⁶⁹

1.2 Voortgangsnotities

De eerste voortgangsnotitie in 1987 stelde dat het opstellen van de mensenrechtenbeleidsnota in 1979 had geleid tot verscherping van de aandacht voor de rechten van de mens. Zowel gouvernementele, niet-gouvernementele instellingen als individuele Nederlanders gingen zich duidelijker inzetten voor mensenrechten.⁷⁰ Het mensenrechtenbeleid werd gedragen in de Nederlandse samenleving, maar ook op internationaal niveau was er belangstelling. Binnen Europa had Nederland een voortrekkersrol. Nederland zette het onderwerp op de kaart en drong bij de leden van de Europese Economische Gemeenschap (EEG) aan tot aanvaarding van de Verklaring inzake de rechten van de mens. Nederland speelde daarnaast een belangrijke rol bij het opstellen van het Vrouwenverdrag (1979), bij de totstandkoming van de mensenrechten over godsdienst of overtuiging (1981), het Verdrag tegen Foltering (1984) en andere mensenrechtenbeginselen. Ook op bilateraal niveau kaartte Nederland mensenrechtensituaties aan, doordat bij politieke bezoeken kwesties over mensenrechten een vast onderdeel van de aangereikte gespreksstof waren geworden.⁷¹ De eerste voortgangsnotitie is daarmee vooral een weergave van de feiten van het beleid, maar was door Kamerlid Ad Melkert (PvdA) geïnitieerd omdat hij vond dat er een actualisering van de nota nodig was aangezien deze weinig

⁶⁶ Baehr, ‘Mensenrechten over de grenzen: De Adviescommissie Mensenrechten Buitenlands Beleid’, 510.

⁶⁷ Noten, *Nogmaals de Nota*, 20 – 21.

⁶⁸ Ministerie van Buitenlandse Zaken, *Vademecum Mensenrechten*, II-2.

⁶⁹ *Verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten Generaal*, ‘Mensenrechten en Buitenlands Beleid’, 1986-1987, 19 700, nr. 125, hoofdstuk V (geen datum); *Verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten Generaal*, ‘Nieuwe kaders voor ontwikkelingssamenwerking in de jaren negentig’, 1990-1991, 21813, nrs. 1-2 (geen datum), p. 61; *Verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten Generaal*, ‘Rechten van de mens in het buitenlands beleid - Voortgangsnotitie’, 1996-1997, 25 300, nr. 1 (geen datum), p. 3-7.

⁷⁰ *Ibidem*.

⁷¹ *Ibidem*.

doorzichtig en moeilijk controleerbaar was.⁷² Met name de implementatie van het beleid stond centraal, waarbij er tegelijkertijd ook een duidelijke voortgang zichtbaar was sinds 1979: veel meer politici en burgers zetten zich in voor de rechten van een ander.⁷³

Bij het uitbrengen van de tweede notitie, was de Koude Oorlog voorbij. Het einde van de Koude Oorlog betekende een toename aan interne conflicten. Waar eerder interne conflicten niet uitbraken als gevolg van het zogenoemde machtsvacuüm tussen de twee grootmachten, veranderde dit toen de Koude Oorlog ten einde kwam.⁷⁴ Overheden schonden met enige regelmaat de mensenrechten om deze conflicten in de kiem te smoren.⁷⁵ Gedurende de Koude Oorlog was het voor Nederland van belang om zich te richten op Europa, omdat het haar eigen veiligheid individueel niet kon garanderen.⁷⁶ Het einde van de Koude Oorlog en daarnaast het eindigen van dekolonisatieprocessen voor zowel Nederland als veel andere Europese landen, betekende een machtsverschuiving op het wereldtoneel.⁷⁷ In zowel de tweede als de derde notitie was hiervoor veel aandacht.⁷⁸

Binnen de tweede notitie werd daarnaast aandacht besteed aan de toename van de internationale acceptatie op het terrein van mensenrechten en een verfijning van de reeds bestaande mensenrechten.⁷⁹ Ook binnen het thema Ontwikkelingssamenwerking (OS), werd in toenemende mate de verbinding gelegd met de mensenrechten. Mensenrechten werden een onderdeel van de *development goals/ontwikkelingsdoelen* en er werd een *Human Rights Based approach* gehanteerd binnen het OS-beleid.⁸⁰

⁷² *Verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten Generaal*, 'OCV/UCV', 1987-1988, (geen nummers), 14 maart 1988, 44-46.

⁷³ *HTK*, 19 700, nr. 125, hoofdstuk V.

⁷⁴ Jan Zielonka, *Paradoxes of European Foreign Policy* (Londen 1998), 19; Muzaffer Ercan Yilmaz, 'Resolving Internal Conflicts in the Post-Cold War Era: Is Peacekeeping Enough?', *Journal of Economic and Social Research* 8(2006)2, 27-42, aldaar 27-29.

Tijdens de Koude Oorlog was er in verschillende gebieden in de wereld een continu machtsvacuüm, als gevolg van de spanningen tussen de Sovjet-Unie (SU) en de VS. De wereldorde was niet langer een wereldsysteem met een balance-of-power tussen twee grootmachten.

Kritische noot: Het is discutabel of de wereld hierna naar een unipolair wereldsysteem ging, met de VS als hegemonie of naar multipolair, gezien de toenemende rol van internationale instanties.

⁷⁵ Chandra Lekha Siram, Olga Martin-Ortega en Johanna Herman, *War, Conflict and Human Rights: Theory and Practice* (Londen 2009) 5.

⁷⁶ *Ibidem*' Yvonne Kleistra, 'Nederlands Buitenlandbeleid als een donut', in Duco Hellema, Mathieu Segers en Jan Rood (red.) *Bezinning op het buitenland: Het Nederlands buitenlands beleid in een onzekere wereld* (Den Haag 2011), 134.

⁷⁷ *Ibidem*.

⁷⁸ *Ibidem*.

⁷⁹ *Verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten Generaal*, 'Een Wereld van Verschil', 1990-1991, 21 813, nr. 1-2 (geen datum).

⁸⁰ *Ibidem*. Hierbij wordt binnen het beleid zo veel mogelijk rekening gehouden met mensenrechten.

Hiermee veranderde tevens langzaamaan de richting van het mensenrechtenbeleid.⁸¹ Waar in de eerste voortgangsnotitie expliciet werd gezegd dat ‘Ontwikkelingssamenwerking geen instrument is van buitenlandse politiek’, werd het nu steeds meer een instrument van de buitenlandse politiek en werd het gekoppeld aan de mensenrechtenthematiek.⁸²

Hoewel er telkens werd teruggegrepen naar de nota van ’79, was er veel veranderd – zowel op mensenrechtengebied als op het wereldtoneel. De manier waarop mensenrechten behartigd moesten worden verschoof daarom ook langzaam mee. Zoals in de alinea hierboven al werd gesteld, raakten de mensenrechten- en ontwikkelingssamenwerking steeds meer verbonden met andere takken van het buitenlandbeleid. Dit was een ontwikkeling die in de tweede en nog meer in de derde voortgangsnotitie centraal stond.⁸³ Hierover werd in 1995 door de Wetenschappelijk Raad van het Regeringsbeleid gezegd: ‘De verschillende beleidsinstrumenten waarover Nederland beschikt – diplomatieke, economische, financiële, humanitaire en militaire – [dienen we] op een samenhangende manier toe te passen. Buitenlands beleid, ontwikkelingssamenwerking en defensie liggen steeds meer in het verlengde van elkaar’.⁸⁴ Langzaamaan veranderde de manier waarop mensenrechten door de Nederlandse politiek behartigd werden: ze raakten steeds meer verweven met andere onderdelen van het Nederlands beleid.

Na 1997 werden geen voortgangsnotities meer uitgebracht, maar werd een bijgewerkt, geactualiseerd en strategisch beleid ontwikkeld, waaronder de mensenrechtenstrategie in 2007.⁸⁵ Desondanks bleef de nota van ’79 een belangrijke rol spelen.

1.3 Nieuwe verhoudingen in veiligheid en mensenrechten

Dat mensenrechten niet de allesoverheersende doelstelling van het buitenlandbeleid waren, bleek opnieuw na 11 september 2001, toen twee vliegtuigen zich de Twin Towers in boorden. Deze aanslag betekende het begin van de *War on Terror*,

⁸¹ Adviesraad Internationale Vraagstukken, *Een Mensenrechtenbenadering van Ontwikkelingssamenwerking* (30 april 2003)30, <https://aiv-advice.nl/download/22af9c29-f368-4431-af98-98934951fb7d.pdf> (27 december 2017), 12.

⁸² *HTK*, 1986-1987, 19 700, nr. 125, hoofdstuk V; *HTK*, 1990-1991, 21 813, nr. 1-2, p. 61.

⁸³ *HTK*, 1990-1991, 21 813, nr. 1-2, p. 61.

⁸⁴ Wetenschappelijke raad voor het regeringsbeleid: het Nederlandse veiligheidsbeleid in een veranderende wereld – een verkennende studie voor het WRR-rapport Nederland in de Wereld. Drs. M.H. Klem. Webpublicatie 42 – Den Haag februari 2010, 20.

⁸⁵ *Verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten Generaal*, ‘Naar een menswaardig bestaan. Een mensenrechtenstrategie voor het Buitenlandsbeleid 2007’, 2007-2008, 32 – 123 V, nr. 2 pp. 48-53 (geen datum).

waardoor mensenrechten naar de achtergrond verschoven.⁸⁶ Zowel in Nederland als in de rest van de wereld kwam nationale veiligheid hoog op de (internationale) agenda te staan. Dit gebeurde op een dusdanige manier dat er een spanningsveld ontstond tussen de nationale, internationale veiligheid en mensenrechten enerzijds. Anderzijds betekende de War on Terror een bedreiging voor de internationale mensenrechten.⁸⁷ Mensenrechten werden geschonden tijdens de strijd op de grond in het Midden-Oosten, maar ook in de westerse landen.⁸⁸ Om de veiligheid van burgers te kunnen garanderen, werd ook het recht op privacy steeds meer onder druk gezet.⁸⁹

Het Kabinet Kok-II (ook bekend als Paars II), schaarde zich achter de VS.⁹⁰ De strijd tegen terrorisme werd één van de prioriteiten van het Nederlandse buitenlandbeleid.⁹¹ Al eerder integreerde het mensenrechtenbeleid met andere beleidstakken van het buitenlandbeleid: ook na 2001 is hier een duidelijke verschuiving te zien, want hoewel er meer geld werd uitgegeven aan mensenrechtenprogramma's, goed bestuur en vredesopbouw, werd dit met name besteed aan demobilisatie-, ontwapenings- en re-integratieprojecten, en tevens aan de wederopbouw van Afghanistan.⁹² De verwevenheid tussen conflictbestrijding, veiligheid en mensenrechten werd hier meer dan duidelijk: indirect ging het om mensenrechtenverbeteringen, maar er werd minder besteed aan directe, gerichte mensenrechtenprogramma's.⁹³ Ondanks dat met het Kabinet-Balkenende (CDA – Balkenende I was een centrumrechtse coalitie) de mensenrechten weer nadrukkelijker werden aangestipt, duurde het nog enkele jaren voordat er weer noemenswaardige ontwikkelingen zichtbaar werden in het Nederlands mensenrechtenbeleid.⁹⁴

⁸⁶ *Verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten Generaal*, 'Jaarverslag van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties', 2002-2003, 28 880, nr. 14, (geen datum); Richard Ashby Wilson, *Human Rights in the 'War on Terror'*, Cambridge 2005, 1.

⁸⁷ *Ibidem* Wilson, 1-5.

⁸⁸ Paul de Hert, 'Balancing Security and Liberty within the European Human Rights Framework. A Critical Reading of the Court's Case Law in the Light of Surveillance and Criminal Law Enforcement Strategies after 9/11', *Special Issue on Terrorism: Law Review* 1(2005)1, 68-98, aldaar 68-71; David Luban, *The War on Terrorism and the End of Human Rights*, *Philosophy & Public Policy Quarterly* 22(2002)3, 9-14, aldaar 10-11.

⁸⁹ *Ibidem*.

⁹⁰ Het Nederlandse kabinet van 3 augustus 1998 tot 22 juli 2002.

⁹¹ *Verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten Generaal*, 'Terroristische aanslagen in de Verenigde Staten', 2001-2002, 27 925 nr. 10 (geen datum); *Verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten Generaal*, 'Terroristische aanslagen in de Verenigde Staten', 2001-2002, 27 925 nr. 19 (geen datum).

⁹² *Verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten Generaal*, 'Memorie van toelichting - Wijziging begroting Buitenlandse Zaken (V) voor het jaar 2002', 2001-2002, 28299 nr. 2 (19 april 2002).

⁹³ Ministerie van Buitenlandse Zaken, 'Vaststelling begroting Ministerie van Buitenlandse Zaken (V) voor het jaar 2010' (versie 2010), http://www.rijksbegroting.nl/2010/voorbereiding/begroting_kst132821b_9.html (20 oktober 2017).

⁹⁴ *Verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten Generaal*, 'Naar een Menswaardig Bestaan, een Mensenrechtenstrategie voor het Buitenlandbeleid', 2007-2008, 31263, nr. 1 (geen datum), p. 3.

Een nieuwe visie en nieuwe taken binnen het mensenrechtenbeleid

Naast een veranderende visie in het mensenrechtenbeleid, ontstond ook meer internationale samenwerking. Het principe van nauwere samenwerking werd opnieuw bevestigd met het Verdrag van Amsterdam (2001), waarbij vanaf dat moment nog maar een minimum van acht lidstaten nodig was om bindende Europese samenwerkingen op te starten. Hierbij was ervoor gekozen om gebruik te maken van het stemmen met zogenoemde gekwalificeerde meerderheid. Daarbij was het niet langer mogelijk voor een lidstaat om deze vorm van samenwerking met een veto tegen te houden.⁹⁵ Binnen het Europees Gemeenschappelijk Buitenlands- en Veiligheidsbeleid (GBVB) werd gezocht naar afstemming en samenwerking met EU-partners, met uitzondering van buitenlandbeleid en defensie.⁹⁶ Als gevolg van globaliserings- en regionaliseringsprocessen, vond er een verschuiving plaats van ‘government’ naar ‘governance’.⁹⁷ De manier waarop overheden regeerden ging meer uit van internationale samenwerking.⁹⁸ In 2002 zei minister van Financiën, Gerrit Zalm (VVD), hierover: ‘Goed functionerende internationale instellingen hebben een gunstig effect op internationale ordening’.⁹⁹ De EU was als gevolg van deze verschuiving een supranationale internationale organisatie geworden die haar lidstaten middels het *sui generis* principe op veel meer terreinen kan binden dan andere internationale organisaties dat doen.¹⁰⁰

Toch betekende deze internationalisering en versterkte internationale samenwerking niet direct dat Nederland niet meer zelfstandig actief kon zijn op het gebied van de mensenrechten. Nederland bleef namelijk vooruitstrevend in haar initiatieven, bijvoorbeeld door het instellen van een mensenrechtenambassadeur in 2000.¹⁰¹ Nederland nam daarnaast zitting in het College van de Rechten van de Mens in 2012, in 2013 werd een Nationaal Actieplan Mensenrechten gelanceerd en ook op

⁹⁵ European Communities, ‘Treaty of Amsterdam Amending the Treaty on European Union’, Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities (versie 1997), <http://www.europarl.europa.eu/topics/treaty/pdf/amst-en.pdf> (22 december 2017).

⁹⁶ Ibidem; Petr Novak, ‘Fact Sheets on the European Union – The Maastricht and Amsterdam Treaties’, *European Parliament*, November 2017.

⁹⁷ Liesbet Hooghe en Gary Marks, *Multi-level Governance and European Integration* (Lanham 2001), 1.

⁹⁸ Ibidem.

⁹⁹ Ministerie van Buitenlandse Zaken, ‘Rijksbegroting 2002, Internationaal beleid en Defensie’ (versie 2002), http://www.rijksbegroting.nl/archief-minfin/2002/defaultc5b0.html%3FCMS_ITEM=MFCR4ED64E1EC8E9D4EEE9953EB5279DBA240?CMS_ITEM=MFCR4ED64E1EC8E9D4EEE9953EB5279DBA240 (20 oktober 2017).

¹⁰⁰ Hooghe en Marks, *Multi-level Governance*, 11.

¹⁰¹ Barbara Oomen, *Rights for Others: The Slow Home-Coming of Human Rights in the Netherlands* (Cambridge 2014), 50.

lokaal niveau stonden mensenrechten meer in de schijnwerpers.¹⁰² Zo werden Den Haag, Utrecht en Middelburg uitgeroepen tot zogenaamde mensenrechtensteden.¹⁰³ De belangrijke verschuivingen in de wereldorde hebben de rol van de Nederlandse overheid daarmee wellicht veranderd, maar niet per definitie verminderd.

¹⁰² Ibidem; Karin Arts, 'Mensenrechten in Nederland', *Sociologie* 11(2015)2, 297-300, aldaar 297.

¹⁰³ Ibidem.

Hoofdstuk 2 - WK Voetbal Argentinië '78 & Olympische Spelen Sovjet-Unie '80

In dit hoofdstuk zal worden ingegaan op de mensenrechtenschendingen rondom het WK in Argentinië (1978) en de schendingen in aanloop naar de Olympische Spelen in de toenmalige Sovjet-Unie (1980). Het hoofdstuk begint met een uiteenzetting van het internationale politieke klimaat en zal vervolgen met de specifieke casussen. Tot slot zal worden ingegaan op de publieke en politieke debatten die rondom deze gebeurtenissen hebben plaatsgevonden.

2.1.1 Internationaal politiek klimaat

Niet alleen in Nederland stonden mensenrechten in de jaren '70 hoog op de politieke agenda. In heel Europa was er een toenemende aandacht voor dit thema. In 1975 vond de Conferentie over Veiligheid en Samenwerking in Europa plaats, die resulteerde in de ondertekening van de slotakte van Helsinki.¹⁰⁴ Deze slotakte bevatte onder andere afspraken over de behartiging van de mensenrechten.¹⁰⁵ Hiermee vond een verschuiving binnen de politiek plaats. Eerder werd namelijk beargumenteerd dat mensenrechten een nationale aangelegenheid waren en dat – binnen het principe van non-interventie – er geen internationale bemoeienis plaats moest vinden. Mensenrechten werden daarentegen in toenemende mate beschouwd als één van de basiswaarden van de Europese Gemeenschap.¹⁰⁶

Er was wereldwijd toenemende aandacht voor de mensenrechten. Internationale instanties, zoals de Europese Gemeenschap, maar ook binnen de VN, kwam er in toenemende mate aandacht. Desondanks lieten daadwerkelijke sancties nog even op zich wachten.¹⁰⁷ De algehele internationale samenwerking op het gebied van mensenrechten was in deze periode namelijk minder belangrijk dan de richting van het nationaal beleid.¹⁰⁸ Dit gold ook wanneer bij sportevenementen de mensenrechten geschonden werden. Ondanks dat sport en politiek in deze periode steeds meer met elkaar verweven raakten, resulteerde dit daardoor niet direct in

¹⁰⁴ Bob Deen & Jan Marinus Wiersma, '40 jaar Helsinki: geen tijd om te vieren', *Internationale Spectator* 69(2015)4, (geen pagina's), https://spectator.clingendael.org/pub/2015/6/40_jaar_helsinki_geen_tijd_om_te_vieren/ (27 oktober 2017); OSCE, 'Conference On Security and Co-Operation in Europe, Final Act, Helsinki 1975' (versie 1975), <http://www.osce.org/helsinki-final-act?download=true> (24 december 2017).

¹⁰⁵ Ibidem.

¹⁰⁶ Baehr et al, *Human Rights in the Foreign Policy of the Netherlands*, 29-35.

¹⁰⁷ Ibidem.

¹⁰⁸ Tijdens het Nederlandse EU-voorzitterschap in 1981, werd weinig aandacht door Nederland hieraan besteed. Ze brachten het onderwerp wel op in UN. Ibidem, 1-10 en 22-35.

concrete acties van internationale organisaties en/of de Nederlandse regering. Het mensenrechtenbeleid was in ontwikkeling, maar de exacte vormgeving van de uitvoering moest nog plaatsvinden, zoals ook zal gaan blijken uit de casussen die hieronder zijn beschreven. In dit hoofdstuk zal eerst de casus over het WK in Argentinië worden uiteengezet en vervolgens de casus over de Olympische Spelen in de Sovjet-Unie.

2.1.2 WK Voetbal - Argentinië 1978

Argentinië kent een geschiedenis vol politiek geweld. De opkomst van de middenklasse in de jaren '70 zorgde voor politiek en economisch conflict tussen linkse en rechtse bewegingen. Het contrast tussen de middenklasse en de elite werd steeds groter, wat leidde tot opstanden en angst voor een revolutionaire beweging.¹⁰⁹ Toen tijdens deze onrustige periode een enorme economische crisis uitbrak, met een inflatie van meer dan 600 procent, was een groot deel van de bevolking van mening dat er een omwenteling in beleid moest komen.¹¹⁰ Door zowel rechtse als linkse groeperingen werden aanslagen gepleegd als protest tegen het onpopulaire beleid van toenmalig president Isabel Perón. Veel onrust in het land werd veroorzaakt door het burgersverzet, het geweld binnen fabrieken en ontvoeringen van buitenlandse zakenmensen – waaronder een Nederlandse manager van Philips. Zakenlieden vroegen de strijdkrachten om de regering van Isabel Peron te verdrijven.¹¹¹

Jorge Videla, opperbevelhebber van het leger, dwong eind 1975 de regering om spijkers met koppen te slaan. Hij gaf de toenmalige regering negentig dagen om een omwenteling in beleid te realiseren.¹¹² Toen dit niet binnen de gegeven termijn gebeurde, werd op 24 maart 1976 een coup gepleegd, met als doel de orde te herstellen door middel van een 'nationaal reorganisatieproces'.¹¹³ Deze zogenoemde reorganisatie voltrok zich in de vorm van onderdrukkingen en verdwijningen van personen. Een verbetering van de omstandigheden was het daarmee niet.¹¹⁴

¹⁰⁹ Iain Guest, *Behind the Disappearances. Argentina's Dirty War Against Human Rights and the United Nations* University of Pennsylvania Press (Philadelphia, 1990), 21.

¹¹⁰ Ibidem.

¹¹¹ Baehr et al., *Human Rights in the Foreign Policy of the Netherlands*, 26-27.

¹¹² Gerardo L. Munck, *Authoritarianism and Democratization: Soldiers and Workers in Argentina, 1976 – 1983* (Pennsylvania 1998), 55.

¹¹³ Ibidem.

¹¹⁴ Michiel Baud, *Militair geweld, burgerlijke verantwoordelijkheid. Argentijnse en Nederlandse perspectieven op het militaire bewind in Argentinië(1976-1983)* (Den Haag 2001), 10.

Tussen 1976 en 1983 werden onder het dictatoriale regime van Videla mensenrechten dagelijks geschonden. De grove mensenrechtenschendingen door het leger en de politie omvatten illegale detentie van duizenden mensen in meer dan 340 geheime detentiecentra, waar ze werden gemarteld. Meer dan 10.000 mensen werden systematisch zonder proces geëxecuteerd, tijdens de zogenaamde ‘vuile oorlog’.¹¹⁵

Het WK voetbal werd tien jaar eerder aan het land toegewezen, voordat de mensenrechtenschendingen op deze maat plaatsvonden.¹¹⁶ De oorlog en de mensenrechtenschendingen werden ook tijdens het WK zichtbaar: de zogenoemde ‘Dwaze Moeders’, verzamelden zich iedere donderdag op het Plaza de Mayo in de Argentijnse hoofdstad Buenos Aires, om aandacht te vragen van de autoriteiten voor de vele vermissingen.¹¹⁷ Door hun stille protesten kwam ook internationaal veel aandacht voor de zaak. Ondanks de systematische mensenrechtenschendingen, was er relatief weinig internationaal draagvlak om het kampioenschap te boycotten.¹¹⁸

2.2.3 Olympische Spelen - Sovjet-Unie 1980

In dezelfde periode vonden de Olympische Spelen plaats in Moskou. Ook hier werd de mensenrechtensituatie onder een vergrootglas gelegd. In eerste instantie had de Sovjet-Unie (SU) de Spelen aangegrepen om haar imago te versterken.¹¹⁹ Met name in de context van de Koude Oorlog die tot een fase van detente was gekomen, was dit een zeer welkome mogelijkheid.¹²⁰ Het organiseren van het mega-sportevenement was daarentegen geen gemakkelijke opgave voor de SU als gevolg van de grootschalige corruptie en armoede in deze staat.¹²¹

Het doel was om in de schijnwerper het beste van het communistische regime te laten zien, maar er bestond angst voor de vele dissidenten, oftewel de kritische burgers van het Sovjetbewind.¹²² Als reactie hierop werden dissidenten opgepakt en in

¹¹⁵ Baehr et al., *Human Rights in the Foreign Policy of the Netherlands*, 27; Meindert Van der Kaaij, *Een vuile oorlog. WK 78 – de nabeschouwing* (Utrecht 1998), 37.

¹¹⁶ Ibidem.

¹¹⁷ Marguerite Guzman Bouvard, *Revolutionizing Motherhood. The Mothers of the Plaza de Mayo* (Washington 2004), 24.

¹¹⁸ David Weissbrodt en Maria Luisa Bartolomei, ‘The Effectiveness of International Human Rights Pressures: The Case of Argentina, 1976-1983’, *Minnesota Law Review* (1990-91) 75, 1009-1036, aldaar 1028.

¹¹⁹ Martin van den Heuvel, *Sport in de Sovjet-Unie* (Haarlem 1978) 49.

¹²⁰ David B. Kanin, *A Political History of the Olympic Games* (Michigan City 1981) 5.

¹²¹ Verdonck, Tuur ‘Olympische Spelen’ (versie 20 maart 2008), *Anderere Tijden*, <https://anderetijden.nl/aflevering/321/Olympische-Spelen-Moskou> (14 oktober 2017).

¹²² Duco Hellema, *Nederland in de Wereld: De Buitenlandse Politiek van Nederland* (Houten/Antwerpen 2016), hfdst 8 – 9 (geen pagina’s in online bron).

strafkampen opgesloten. Het Westen, op de hoogte van deze praktijken in de SU, had eerder met het land afspraken gemaakt omtrent de mensenrechtenschendingen (slotakte van Helsinki 1975), al trok de SU zich hier weinig van aan. Een van de redenen hiervoor was wellicht dat de opvatting over mensenrechten in de SU verschilde van die van andere Europese landen. Binnen het communistische regime stonden namelijk niet de rechten van het individu centraal, maar:

‘The Sovjet conception of human rights [...] starts not with the individual but with the Sovjet Union as the state of all people. [...] The individual has no inherent rights vis-à-vis the State, but only those rights granted to him exclusively through the positive law’.¹²³

Hierdoor konden individuen niet zonder meer rechten ontleen aan internationale conventies.¹²⁴ En hoewel dissidenten mensenrechtenschendingen bleven aankaarten, probeerde de SU de aandacht van mensenrechtenschendingen af te leiden. Critici werden opgepakt en de SU ontkende tegelijkertijd hun bestaan.¹²⁵

De ontspanningsfase in de Koude Oorlog verviel op het moment dat het Rode Leger Afghanistan binnenviel. De VS zagen de inval als een vorm van powerplay door de SU. Om een verschuiving in het machtsverevenwicht te voorkomen, namen zij maatregelen. Een ultimatum werd gesteld: het Russische leger diende zich terug te trekken uit Afghanistan voor 20 januari 1980, of de VS zouden de Spelen boycotten.¹²⁶ De Sovjet-Unie was echter niet onder de indruk van een eventuele boycot door de Amerikanen en trok zich niet terug. Hierop verbood de Amerikaanse president Jimmy Carter de Amerikaanse sporters af te reizen naar de Spelen, wie het er toch op waagde kon zijn paspoort inleveren. Tegelijkertijd werden in aanloop naar en ten tijde van de Spelen de mensenrechten blijvend geschonden en werden de Russische burgers monddood gemaakt.¹²⁷

2.3 Publieke debat: een scheiding tussen sport en politiek?

¹²³ Henn-Jüri Uibopuu, 'The Human Rights Covenants of the United Nations and the Constitutional Law of the USSR', *Papers on Soviet Law* (1977)1, 20.

¹²⁴ Henk Verhaar, 'Mensenrechten en burgerrechtenbeweging in de Sovjet Unie', *Groniek Historisch Tijdschrift* (Rijksuniversiteit Groningen 1983), 4.

¹²⁵ Van den Bos, *Olé we are the champions*, 77.

¹²⁶ Allen Guttman, 'The Cold War and the Olympics', *International Journal* (1987-88)43, 554-568, aldaar 554.

¹²⁷ *Ibidem* 559-560.

In aanloop naar het WK voetbal in Argentinië (1979) en de Olympische Spelen in de SU (1980) was er ophef over de deelname van de Nederlandse sporters, zowel in het publieke als het politieke debat, als gevolg van mensenrechtenschendingen. De ophef in aanloop naar de Olympische Spelen was daarentegen vele malen groter dan die rondom het WK in Argentinië. De discussie of sport en politiek gescheiden moesten blijven stond in deze jaren centraal. Hoewel mensenrechten al hoog op de publieke en politieke agenda stonden en er afkeur was voor mensenrechtenschendingen, nam Nederland deel aan beide evenementen. In deze paragraaf zal worden ingegaan op de debatten die binnen de Nederlandse samenleving en de politiek hebben plaatsgevonden.

2.3.1 Algemene Nederlandse opinie

In de periode van het WK in Argentinië en de Spelen in de SU, was de algemene stemming onder het Nederlandse publiek dat sport en politiek gescheiden dienden te blijven. Onder de voetbalfans was het ondenkbaar dat Nederland, indertijd nog ‘Koning Voetbal’, niet deel zou nemen aan het WK in Argentinië. Een onderzoek van bureau Interview gaf dit duidelijk weer: 71 procent van de Nederlandse mannen vond dat er moest worden deelgenomen aan het WK, waarvan onder de ondervraagden 92 procent op de hoogte was van de mensenrechtenschendingen.¹²⁸ Slechts een kwart van de ondervraagden vond dat een boycotactie diende plaats te vinden.¹²⁹ Desondanks waren er wel initiatieven vanuit de samenleving die pleitten voor een boycot van het WK. En hoewel meer dan de helft van de ondervraagden de acties die gehouden werden wel rechtvaardig vond (58 procent), wilde de meerderheid niet dat het elftal op de bank zou blijven zitten.¹³⁰

Ook in aanloop naar de Spelen in Moskou was de publieke opinie niet veranderd. Het Nederlandse publiek was over het algemeen niet gecharmeerd van de inmenging van de politiek in sportieve aangelegenheden, ook al had de regering slechts een adviserende rol.¹³¹ Toen er een boycot werd geopperd door de regering,

¹²⁸‘Enquete: Oranje wel naar de WK’, *Leeuwarder courant*, 9 maart; ‘Enquete: Ruim drie kwart tegen boycot WK voetbal’, *NRC Handelsblad*, 26 mei 1978.

Ook onderzoeksbureau Intomart gaf aan dat driekwart van de Nederlandse bevolking van mening was dat de voetballers geen blijk moeten geven van hun bezorgdheid over de mensenrechtenschendingen in Argentinië, door bijvoorbeeld het dragen van rouwbanden. Deze steekproef werd gehouden onder 1200 Nederlanders.

¹²⁹‘Enquete: Ruim drie kwart tegen boycot WK voetbal’, *NRC Handelsblad*.

¹³⁰ *Ibidem*.

¹³¹ ‘Dit kan niet’, *Telegraaf*, 5 november 1979.

was er nauwelijks draagvlak in de samenleving.¹³² Hoewel deelnemen wellicht gezien kon worden als ondersteuning van het regime, vond 65 procent van de Nederlanders dat sport en politiek gescheiden moesten blijven, waarbij de sportbonden het laatste woord mochten hebben.¹³³

Samenleving en publieke initiatieven

Ondanks dat de gemiddelde Nederlander tegen harde acties was, waren er vanuit de maatschappij wel initiatieven die aandacht vroegen voor de mensenrechtenschendingen. Ten tijde van het WK ging het om Neerlands Hoop¹³⁴, Solidariteits-Comité Argentinië - Nederland (SKAN), Amnesty International en Human Rights Watch. Freek de Jonge en Bram Vermeulen – twee cabaretiers van de cabaretgroep Neerlands Hoop – hielden discussieavonden en schreven liederen over de situatie. Ze gingen zo'n vier maanden door het land met hun show 'Bloed aan de Paal', onder het motto: 'Oranje kan iets bereiken door niet naar Argentinië te gaan'.¹³⁵ Het SKAN en mensenrechtenorganisatie Amnesty International zetten zich in voor actief beleid tegen de mensenrechtenschenders.¹³⁶

Het doel van zowel SKAN, Amnesty als van Neerlands Hoop was de aandacht van publiek en politiek vestigen op het feit 'dat in Argentinië de rechten van de mens voortdurend geschonden worden door een militaire junta'.¹³⁷ SKAN wilde daarnaast, net als de andere publieke initiatieven, 'het publiek [...] oproepen op alle mogelijke manieren druk uit te oefenen opdat het WK voetbal gespeeld zal worden in een land zonder martelingen en politieke gevangenen'.¹³⁸ Brieven werden geschreven om het KNVB-bestuur nadrukkelijk te vragen om het Nederlands elftal niet te laten deelnemen.¹³⁹ Neerlands Hoop en SKAN verzamelden ruim 60.000 handtekeningen met als doel een succesvolle boycotactie te mobiliseren.¹⁴⁰ Ze kregen echter in de maatschappij en politiek verder geen voet aan de grond – want 'sport en politiek

¹³² 'Overleg over houding ambassadeur bij WK voetbal in Argentinië', *NRC Handelsblad*, 19 april 1978.

¹³³ Persbericht, 'Tros opiniepeiling', 25 januari 1980, in: ABZ, BZ/ 1975-1984/ 10433, map Moskou.

¹³⁴ Ookwel Neerlands Hoop in Bange Dagen.

¹³⁵ 'Neerlands Hoop – 1968-1979' (versie onbekend), www.freekdejonge.nl (12 oktober 2017).

¹³⁶ Amnesty International, 'Amnesty International Annual Report 1978' (versie 1 januari 1978), <https://www.amnesty.org/en/documents/pol10/001/1978/en/> (15 oktober 2017).

¹³⁷ 'Actie tijdens Interland', *De Telegraaf*, 22 oktober 1977.

¹³⁸ Ibidem.

¹³⁹ 'WK-voetbal zit de PVDA niet lekker', *De Telegraaf*, 28 januari 1978.

KNVB: Koninklijke Nederlandse Voetbal Bond, De Nederlandse voetbalbond.

¹⁴⁰ 'Boycotactie WK-voetbal van Cabaretiers: Op zoek naar miljoen handtekeningen', *Limburgsch Dagblad*, 23 februari 1978.

hebben niets met elkaar te maken'.¹⁴¹ De boycotactie zou er niet komen, maar er was wel veel aandacht gekomen voor de mensenrechtenschendingen in Argentinië. Voetbal bleek uiteindelijk belangrijker dan de 'ver-van-mijn-bed-show' in het Latijns-Amerikaanse land.

Amnesty International en Human Rights Watch hielden zich ook bezig met de mensenrechtensituatie in aanloop naar de Olympische Spelen in de SU en rapporteerden over de mensenrechtensituatie.¹⁴² Daarnaast was er in aanloop naar het evenement een comité 'Olympische Spelen en Mensenrechten' opgericht. Het initiatief kwam vanuit politici, maar werd eveneens gesteund door mensen uit het maatschappelijk middenveld.¹⁴³ Onder andere sporters en wetenschappers namen plaats in het comité. Daarmee was het enerzijds een maatschappelijk en anderzijds een politiek initiatief. In eerste instantie stelde het comité dat Nederland de Spelen moest aangrijpen om de aandacht te vestigen op de schendingen in de SU. Beargumenteerd werd zelfs nog dat een boycot niet realistisch zou zijn en dat juist een dialoog en een voorlichtingscampagne zouden bijdragen aan de ontspanning.¹⁴⁴ Na de inval in Afghanistan en de oproep van president Carter veranderde de commissie echter haar visie: 'De Olympische Spelen leiden tot een verslechtering van de mensenrechten in de Sovjet-Unie. Een boycot is daarop het enige logische antwoord', aldus de meerderheid van het comité.¹⁴⁵ Hiermee volgde het comité de lijn van het politieke debat, de sporters en de rest van de Nederlanders overtuigen deed zij overigens niet en een boycot bleef uit.¹⁴⁶ Hoewel de discussies in deze periode voor geen van beide actiegroepen het beoogde effect had – namelijk het realiseren van een boycot – kwam er wel steeds meer aandacht voor mensenrechtenschendingen binnen de sportsector.

Sporters en sportbonden

De discussie die centraal stond in deze periode ging bij de sporters met name over de scheiding tussen sport en politiek. Binnen de sportsector was hier in eerste instantie duidelijke verdeeldheid over: sommige sporters zagen in hoe acties door sporters konden bijdragen aan het voeren van een politiek discours. De meerderheid pleitte

¹⁴¹ 'WK voetbal zit PvdA niet lekker', *De Telegraaf*, 28 januari 1978.

¹⁴² Amnesty International, 'Amnesty International Annual Report 1978' (versie 1 januari 1978), <https://www.amnesty.org/en/documents/pol10/001/1978/en/> (15 oktober 2017), 237-243.

¹⁴³ 'Comite Mensenrechten 'Boycot Moskou is noodzakelijk', *Het vrije volk*, 8 mei 1980.

¹⁴⁴ 'Comité voert actie tegen schending van mensenrechten' *NRC Handelsblad*, 4 mei 1979.

¹⁴⁵ 'Comite Mensenrechten 'Boycot Moskou is noodzakelijk', *Het vrije volk*, 8 mei 1980.

¹⁴⁶ *Ibidem*; 'De olympische spelen boycotten? Nutteloos', *Het vrije volk*, 23 januari 1980.

echter voor een strikte scheiding. De sporters zagen over het algemeen niet in hoe een boycot kon bijdragen aan een verbetering van de mensenrechten en waarom juist zij hiervan de dupe moesten worden.¹⁴⁷

In aanloop naar het WK in Argentinië lieten de coaches van het Nederlands elftal, Ernst Happel en Jan Zwartkruis, van zich horen. Zij waren niet overtuigd van de relatie tussen sport en mensenrechten: 'Wat kunnen mij de mensenrechten schelen, we gaan naar Argentinië om te voetballen, politiek interesseert mij niet', aldus Happel.¹⁴⁸ De meeste voetballers bleven onuitgesproken over de situatie in Argentinië. De voorstelling 'Bloed aan de Paal' van Freek de Jonge en Bram Vermeulen had echter wel de aandacht enkele spelers van de nationale voetbalselectie getrokken. Hiermee ontstond er binnen (een deel van) het team bewustwording van de mensenrechtensituatie in Argentinië. Binnen de selectie was een enkeling bereid om met De Jonge en Vermeulen in gesprek te gaan. De cabaretiers kregen daarnaast steun voor hun actie van onder andere ex-internationals Jan Mulder en Oekie Hoekema.¹⁴⁹ Ook wilden enkelen wel naar de Dwaze Moeders, maar dit werd door de KNVB vanuit veiligheidsoverwegingen tegengehouden.¹⁵⁰ Een idee van aanvoerder Ruud Krol was in het geval dat de wereldtitel voor Nederland zou zijn, de beker niet uit handen van Videla, maar van de FIFA-voorzitter te ontvangen. Hij kon echter rekenen op veel kritiek.¹⁵¹ De KNVB kwam niet met harde standpunten, maar verschool zich achter de aloude opvatting dat sport en politiek gescheiden dienden te blijven. Zij volgde hiermee de lijn van de politiek.¹⁵²

De acties in aanloop naar het WK zorgden voor meer maatschappelijke bewustwording omtrent mensenrechtenschendingen in Argentinië. Door de gegenereerde aandacht rondom een van de belangrijkste grote sportevenementen – waarbij Nederland uiteindelijk in de finale stond – werden het politieke en publieke debat aangezwengeld. Deze bewustwording in zowel de maatschappij als de politiek zorgde ervoor dat de mensenrechten hoog op de agenda bleven staan, ook in aanloop naar de Olympische Spelen in de SU. Na de discussies over het WK in Argentinië was als gevolg van alle aandacht al meer nuance te ontdekken in de opinie van de sporters met betrekking tot de mensenrechten. De relatie tussen sport en politiek werd

¹⁴⁷ Ibidem.

¹⁴⁸ 'Woede als motor van het verzet', *De Volkskrant*, 31 december 1999.

¹⁴⁹ Matty Verkamman, 'Bloed aan de paal en bal op de paal', *Trouw*, 27 september 1999.

¹⁵⁰ Ibidem; 'Woede als motor van het verzet', *De Volkskrant*.

¹⁵¹ Marjon op de Woerd, 'Argentijnse oud-dictator Videla gestorven in gevangenschap', *Trouw*, 18 mei 2013.

¹⁵² Verkamman, 'Bloed aan de paal en bal op de paal'.

onmiskenaar steeds sterker, maar nog niet iedereen wilde zich hieraan overgeven. Voor de samenleving en de sporters was de sport op dit moment nog het belangrijkste. Het was een discussie tussen wel gaan of niet gaan en wat het mogelijke effect hiervan zou zijn op de mensenrechtenschendingen. De politieke situatie met de SU in de Koude Oorlog en de ontspanningsfase waren voor de sporters minder relevant binnen deze discussie. Zo gaf de heer Geerts, begeleider van de schutters tijdens de Olympische Spelen aan: ‘Principieel ben ik voor scheiding van sport en politiek. Hoewel duidelijk is dat dat in de toekomst steeds minder gebeuren zal, maar om daar nu al mee te beginnen is vers twee’.¹⁵³

Desalniettemin werd vanuit het Nederlands Olympisch Comité (NOC) aan de sporters die naar Moskou zouden gaan gevraagd of zij middels een schriftelijke verklaring wilden beloven zich te zullen onthouden van politieke activiteiten, waaronder contact zoeken met dissidenten.¹⁵⁴ Het argument dat zij noemden was dat de SU geen politieke propaganda mocht maken tijdens de Spelen, daarom kon er ook niet verwacht worden van de sporters dat zij zich zouden mengen met de politiek.¹⁵⁵ Dit leverde grote discussies op, want kon dit wel van de sporters verlangd worden?

De sporters juichten deze en andere acties rondom de mensenrechtenschendingen niet toe, bleek uit een enquête onder de deelnemers. Geen van de 127 ondervraagde sporters reageerde positief op de initiatieven.¹⁵⁶ Cor Vriend, lid van de atletiekploeg, zei hierover: ‘Ik ga niet naar Moskou om de zaak daar te provoceren’.¹⁵⁷ Daarnaast was voor veel sporters uiteindelijk de sport het belangrijkste en niet de politieke standpunten. Judoka Peter Adelaar stelde: ‘Zo’n boycot? Ronduit belachelijk. Wat heeft de Russische inval in Afghanistan met de Spelen te maken? Ik heb er vier jaar voor getraind. [...] We moeten wel naar Moskou gaan, en daarmee uit’.¹⁵⁸ Toch was er tegelijkertijd meer bewustzijn en nuance onder de sporters waar te nemen in vergelijking tot de situatie in Argentinië. Het feit dat in zowel de samenleving als politiek steeds meer aandacht kwam voor de relatie tussen sport en politiek, heeft hieraan bijgedragen. Zo stelde baanrenner Lau Veldt: ‘Ik heb me er, evenals de andere deelnemers, jarenlang op voorbereid. De inval van de Russen in Afghanistan vind ik een ernstige zaak, maar ik geloof niet dat een boycot van de

¹⁵³ Carl Houtkamp, ‘Olympiërs niet enthousiast over actie Amnesty’, *NRC Handelsblad*, 2 juli 1980.

¹⁵⁴ ‘Dit kan niet’, *De Telegraaf*, 5 november 1979.

¹⁵⁵ Ibidem.

¹⁵⁶ Carl Houtkamp, ‘Olympiërs niet enthousiast over actie Amnesty’ *NRC Handelsblad*, 2 juli 1980.

¹⁵⁷ Ibidem.

¹⁵⁸ Ibidem; ‘De olympische spelen boycotten? Nutteloos’ *Het vrije volk*.

Spelen zo veel effect heeft. [...] Ik zou een boycot nog gerechtvaardigd vinden als er tal van landen aan meewerken'.¹⁵⁹

De versterkte relatie tussen sport en politiek bleek later nogmaals uit de uitspraak van Anton Geesink, meermalig wereldkampioen judo en lid van het comité Mensenrechten en Olympische Spelen. De judoka was het er niet mee eens dat Nederland wel sporters afvaardigde naar de Olympische Spelen in Moskou, maar de Zuid-Afrikaanse deelnemers aan de Paralympische Spelen weerde: 'Ik heb me destijds bij het comité aangesloten omdat het een goede zaak is, dat Rusland – op welke manier dan ook – wordt gewezen op de mensenrechten. Daarom was er geen bezwaar tegen Nederlandse deelname aan de spelen in Moskou'.¹⁶⁰ Hiermee wilde Geesink duidelijk maken dat er een zekere hypocrisie was. Nederland vaardigde namelijk wel sportlieden af naar de Spelen in een land waar mensenrechten werden geschonden, terwijl andere sporters uit Zuid-Afrika erop werden afgerekend. Het zou geen eenduidig beleid zijn. Daarnaast stelde hij: 'Als ze willen bereiken dat Zuid-Afrika de apartheidspolitiek ongedaan maakt, wat is dan op tegen de Zuid-Afrikaanse deelnemers wel naar ons land te laten komen en hun te laten zien hoe mensen kunnen samenleven. Apartheidspolitiek kun je niet afschuiven op een dertigtal sportmensen'.¹⁶¹ Waarmee hij aangaf dat het aankaarten van mensenrechten niet als verantwoordelijkheid van de sporters moest worden gezien, maar dat er ook andere manieren zijn om de problematiek aan te kaarten. De sporters moesten gewoon kunnen sporten.

Toch ging de voorkeur van de Nederlandse regering ernaar uit om de Spelen te boycotten, maar omdat het advies niet bindend was, kon de regering het NOC niet tegenhouden om naar Moskou te vertrekken. Om deze reden werden de bestuurders van het NOC uitgenodigd door minister-president Dries van Agt voor een gesprek.¹⁶² Voormalig voorzitter van het NOC Koos Idenburg zei hierover:

'Wij wisten natuurlijk dat we die boodschap zouden krijgen, en we hadden van tevoren een duidelijke verklaring: dat we vonden dat het een zaak was waar de overheid zich niet mee moest bemoeien. En dat we zeker niet zonder meer hun

¹⁵⁹ Houtkamp, 'Olympiërs niet enthousiast over actie Amnesty'; 'De olympische spelen boycotten? Nutteloos' *Het vrije volk*.

¹⁶⁰ Bert Voorthuijsen, 'Anton Geesink dreigt uit Comité Mensenrechten Moskou te Stappen', *De Telegraaf*, 6 december 1979.

¹⁶¹ *Ibidem*.

¹⁶² Tuur Verdonck, 'Olympische Spelen', *Andere Tijden*.

verzoek zouden inwilligen maar dat we er rekening mee zouden houden'.¹⁶³

Uiteindelijk werd door het NOC besloten dat de verschillende sportbonden en sporters zelf mochten bepalen of ze wilden deelnemen aan de Spelen. Hoewel de Spelen minder interessant waren geworden door het wegblijven van vele internationale sporters, ging de meerderheid van de Nederlandse afgevaardigde sporters toch naar de Spelen. Een olympische titel bleef tenslotte een olympische titel. Alleen de turn- en hockeybonden zagen af van deelname en luisterden deels naar het verzoek van de regering, maar het gebrek aan concurrentie speelde toch een grotere rol.¹⁶⁴

2.4 Politiek debat

In de periode van deze twee grote sportevenementen regeerde het kabinet-Van Agt I (1977-1981) in een coalitie van CDA en VVD.¹⁶⁵ Tijdens Van Agt I werden de mensenrechten als doelstelling van het buitenlandbeleid vastgelegd in de mensenrechtennota (1979).¹⁶⁶ De PvdA had in het kabinet-Den Uyl (1973-1977) hiertoe al een eerste aanzet gegeven.

In de voorbereiding van het WK in Argentinië stond met name de discussie over de relatie tussen sport en politiek centraal in zowel de Eerste als Tweede Kamer. Binnen de coalitie en binnen de verschillende politieke partijen was er verdeeldheid over de mate waarin politiek inspraak moest hebben in grote sportevenementen. Zo pleitte minister Chris van der Klaauw (VVD), van Buitenlandse Zaken voor een scheiding tussen sport en politiek.¹⁶⁷ Ook staatssecretaris Wallis de Vries van Cultuur, Recreatie, Maatschappelijk Werk (VVD) stelde: '[Er moet worden] uitgegaan van de onafhankelijkheid en autonomie van de sportorganisaties'.¹⁶⁸

Het CDA, de andere coalitiepartij, was hier in eerste instantie niet mee eens. Want, zo stelde CDA-Tweede Kamerlid Sytze Faber: 'Doordat tal van landen de topsport dienstbaar maken aan politieke doeleinden, zijn sport en politiek vaak niet

¹⁶³ Tuur Verdonck, 'Olympische Spelen', *Andere Tijden*.

¹⁶⁴ *Ibidem*.

¹⁶⁵ Parlementair Documentatie Centrum, 'Kabinet-Van Agt I (1977-1981)' (versie onbekend), https://www.parlement.com/id/vh8lnhronvw8/kabinet_van_agt_i_1977_1981 (23 november 2017).

¹⁶⁶ Kuitenbrouwer, 'De rol van de mensenrechten in het buitenlandse beleid van Nederland', 179-80.

¹⁶⁷ *Verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten Generaal*, '71ste vergadering', 1979-1980, (geen nummers), 24 april 1979, 4648.

¹⁶⁸ *Ibidem*, 4648.

meer te scheiden, ook al zou men dat willen'.¹⁶⁹ Hoewel de overtuiging bestond dat sport en politiek niet gescheiden konden blijven, was er nog niet direct een overtuiging dat de politiek actie diende te ondernemen. CDA Eerste Kamerlid Wim Vergeer zei hierover:

‘Wij gaan niet meedoen aan een eenzijdige eenmalige actie omdat in een bepaald deel van de wereld bepaalde activiteiten op sportgebied plaatsvinden. Het zou naar mijn gevoel zelfs onrecht doen aan de vele honderdduizenden mensen elders in de wereld die in gelijke of nog slechtere omstandigheden verkeren als de verdrukten in Argentinië’.¹⁷⁰

Hiermee werd geconstateerd dat het onmogelijk was om alle mensenrechtensituaties aan te kaarten en dat het daarom ook geen zin zou hebben als het land toevallig een groot sportevenement organiseert.¹⁷¹ Ook de VVD stond hierachter met de argumentatie dat er in veel landen mensenrechtenschendingen plaatsvinden, maar dat juist daardoor een boycot niet opportuun is.¹⁷² Hierbij werd echter voorbijgegaan aan het feit dat alle ogen van de wereld op een land zijn gericht bij het organiseren van een sportevenement en dat het daarom juist een verschil zou kunnen maken. Desondanks werd vanuit de coalitie gepleit dat sport en politiek gescheiden dienden te blijven. De oppositieleden vonden de antwoorden van de minister van Buitenlandse Zaken ‘teleurstellend’: de PvdA gaf aan dat actie vanuit de regering wel was vereist, juist omdat sport en politiek onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn.¹⁷³

Naast verdeeldheid binnen de regering was er ook binnen partijen soms verdeeldheid, zoals bij de PvdA. Bij een Europese bijeenkomst raakte de fractieleider van de PvdA, Joop Den Uyl, steeds meer overtuigd van het feit dat juist deelnemen aan het WK goed was om de mensenrechten aan te kaarten.¹⁷⁴ Simon Lazara, voorzitter van de Socialistische Eenheidspartij van Argentinië, gaf aan dat het evenement een gelegenheid was om de schendingen ‘wereldwijd in de publiciteit’ te

¹⁶⁹ *Verlag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten Generaal*, ‘71ste vergadering’, 1979-1980, (geen nummers), 24 april 1979, p. 4647.

¹⁷⁰ *Verlag der handelingen van de Eerste Kamer der Staten Generaal*, ‘14^e vergadering’, 1977-1978, (geen nummers), 16 mei 1978, p. 258.

¹⁷¹ *Ibidem*, 258.

¹⁷² *Ibidem*, 258.

¹⁷³ *Ibidem*, 256.

¹⁷⁴ ‘Oranje mag van Den Uyl naar WK-Argentinië’, *Het Vrije Volk*, 10 februari 1978.

krijgen.¹⁷⁵ Ondanks dit argument sprak de PvdA zich uit voor een boycot van het WK in Argentinië, dit tegen het zere been van Den Uyl.¹⁷⁶

Dat buitenlandse betrekkingen complex zijn en de scheiding tussen sportevenementen en politiek niet zo zwart-wit is, blijkt ook uit de Kamervragen die gesteld werden over de economische betrekkingen van Nederland met Argentinië.¹⁷⁷ Tweede Kamerlid Henk Waltmans (Politieke Partij Radikalen PPR) maakte dit duidelijk door het raakvlak tussen sport en politiek aan te kaarten. Er beruste volgens hem een bepaalde verantwoordelijkheid bij de overheid en niet per definitie bij de sportbonden:

‘De handel tussen Nederland en Argentinië is sinds de staatsgreep bijna verdrievoudigd [...]. Dat houdt in, dat Nederland in feite niet neutraal staat tegenover het Argentijnse regime, maar positief steunt. [...] Ik probeer aan te geven [...] , waarom de vragen aan de Nederlandse regering moeten worden gesteld en niet aan de KNVB [...]’.¹⁷⁸

De economische betrekkingen mochten echter - volgens de beleidsprincipes - niet worden belemmerd, zolang ze niet rechtstreeks bijdroegen aan systematische schendingen van de mensenrechten.¹⁷⁹ Volgens de politiek moest dit tevens los gezien worden van de deelname aan het WK. De Nederlandse deelname aan het WK werd door de politiek gezien als een zelfstandige beslissing van de KNVB en niet als een zaak van de regering.¹⁸⁰

Vanwege de verschillende opvattingen over de relatie tussen sport en politiek werd besloten dat de regering in uitzonderlijke gevallen wel kon adviseren om wel of niet deel te nemen aan de evenementen en hoe sporters en sportorganisaties zich het beste zouden kunnen opstellen in het gastland.¹⁸¹ De onafhankelijkheid en autonomie van sportorganisaties stond daarbij hoog in het vaandel.¹⁸² Het gevolg van deze onafhankelijkheid was dat de regering hiermee wel een grote verantwoordelijkheid en

¹⁷⁵ ‘Oranje mag van Den Uyl naar WK-Argentinië’, *Het Vrije Volk*.

¹⁷⁶ ‘Congres besluit tot boycot WK voetbal’, *De Telegraaf*, 13 februari 1978.

¹⁷⁷ *Verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten Generaal*, ‘Beantwoording, 26^e vergadering’, 1978-1979, (geen nummers), 23 februari 1978.

¹⁷⁸ *Ibidem*.

¹⁷⁹ *Ibidem*.

¹⁸⁰ *Verslag der handelingen van de Eerste Kamer der Staten Generaal*, ‘Eindverslag van de vaste commissie voor Buitenlandse Zaken’, 1977 – 1978, 14 800 V, nr. 47, 11 mei 1978, 5-6.

¹⁸¹ *Ibidem*.

¹⁸² *HTK*, ‘71ste vergadering’, 4648.

druk op de sportorganisaties legde – een verantwoordelijkheid die vermengd was met politieke stellingen. Wanneer het gastland een sportevenement politiseert, wordt het lastig om een sportevenement als non-politiek te beschouwen. Uiteindelijk pleitte de meerderheid van de Kamer voor afstand tussen de sport en politiek, maar veroordeelde zij wel het regime van Videla.¹⁸³

Ondanks de gepleite afstand tussen sport en politiek, werd door acht Kamerleden een brief geschreven aan de KNVB, waarin aandacht werd gevraagd voor de gevoeligheid van de situatie en tevens op de verantwoordelijkheid van de KNVB in deze werd gewezen.¹⁸⁴ De positie van de politiek was lastig voor de KNVB: de Kamerleden legden de verantwoordelijkheid van het al dan niet boycotten van het WK bij de KNVB neer, maar wilden wel dat de KNVB afstand deed van alle mogelijke politieke inmenging. Dubbelzinnig gezien het behalen van bekercups en medailles bij de kampioenschappen zou leiden tot ontmoetingen op hoog politiek niveau, aldus KNVB-bestuurslid Ton Zwikstra.¹⁸⁵ Het ministerie van Buitenlandse Zaken gaf uiteindelijk wel adviezen aan de KNVB om zich te distantiëren van politieke zaken en overlegde met andere Europese Gemeenschapslanden om tot een gezamenlijk standpunt te komen.¹⁸⁶ Binnen de Europese Gemeenschap werden verschillende ‘soft power’ sancties getroffen, waaronder economische sancties.¹⁸⁷

Sport en politiek raakten in de jaren daarna steeds meer met elkaar verweven. Dit blijkt zowel uit de intensiteit en de hoeveelheid waarin het onderwerp besproken werd in de Kamers in aanloop naar de Olympische Spelen in de VS.¹⁸⁸ Zoals eerder aangegeven, speelden de rol van de Koude Oorlog en de belangen van de internationale ontspanning hierin een grote rol. Op het moment dat president Carter opriep om de Spelen te boycotten, werd ook de Nederlandse regering verzocht om hieraan deel te nemen.¹⁸⁹ Voor Nederland was het als hechte bondgenoot van de VS

¹⁸³ ‘Scherpe reacties op verbanning Sacharow’, *Het vrije volk*, 23 januari 1980.

¹⁸⁴ KNVB, ‘Brief aan de KNVB integraal opgenomen in ‘Officiële mededelingen KNVB’’, *KNVB* 2(1978)35, 2 maart 1978.

¹⁸⁵ ‘Voetbal-optimisme kent geen grenzen’, *NRC Handelsblad*, 18 februari 1978.

¹⁸⁶ ‘Regeringsstandpunt advies voor atleten – Boycot OS is onderdeel pakket maatregelen’, *Nederlands dagblad*, 30 januari 1980.

De Europese Gemeenschap (EEG) was de basis van de huidige Europese Unie. Het marktwezen stond in deze tijd voorop. De zes landen van de EEG waren: België, de Bondsrepubliek Duitsland, Frankrijk, Italië, Luxemburg en Nederland.

¹⁸⁷ Vanuit de EEG geen aanvullende graan leveren, ter vervanging van wegvallen aandeel VS; terughoudendheid t.a.v. uitvoer van technologische producten en kennis; tot nader order geen bezoeken op ministerieel of hoog ambtelijk niveau. In: ‘Regeringsstandpunt advies voor atleten – Boycot OS is onderdeel pakket maatregelen’, *Nederlands dagblad*, 30 januari 1980.

¹⁸⁸ Resultaat analyse Handelingen van Eerste en Tweede Kamer.

¹⁸⁹ Eric Boogerman, ‘Washington veel somberder dan Europa over toestand’, *NRC Handelsblad*, 19 januari 1980.

moeilijk om hier geen gehoor aan te geven (en het niet te bespreken in politiek debat).¹⁹⁰ Het was niet langer de vraag óf sport en politiek met elkaar verweven waren, maar hoelang het nog zou duren voordat de politiek dit accepteerde. En hoewel het Olympisch Handvest er duidelijk over is – politieke uitingen horen niet thuis in en rondom stadions – leek het vanaf dat moment haast onoverkomelijk om politieke kwesties aan te kaarten bij grote sportevenementen.

Na de inval in Afghanistan door de SU werd bekeken op welke manier de sport ingezet kon worden om enerzijds de mensenrechtensituatie te veroordelen en anderzijds de detente aan te houden. Hoewel ontspanningsargumenten prevaleerden boven andere argumenten, stond voorop dat twee partijen nodig waren om de ontspanning in stand te houden.¹⁹¹ De inval van de SU in Afghanistan gaf daar geen blijk van, met als gevolg dat de politiek sport als instrument wilde inzetten om een boodschap uit te dragen.

CDA-Tweede Kamerlid Ben Hennekam gaf aan dat sport geen uitzonderingspositie kon hebben binnen het buitenlandbeleid, want in het geval van wereldsportevenementen gaat dit gepaard met diplomatieke ontmoetingen.¹⁹² Minister van der Louw (Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk – PvdA) vulde aan: ‘De sportwereld moet niet negeren wat er in de brede kringen van de Nederlandse politiek leeft. [...] De politiek heeft het morele recht om ook een appel op de sport te doen’.¹⁹³ Waar in eerste instantie de regering zich niet direct had gemoeid met de sportbonden, werd op basis van bovenstaande argumenten een nieuw standpunt bepaald: sport en politiek zijn in dit geval niet gescheiden en Nederland moest deelnemen aan de boycot.¹⁹⁴ Het standpunt werd in de Kamer ondersteund. Doordat de sportsector nog steeds autonoom mocht handelen, kon de regering alleen verzoeken tot een boycot, maar hetgeen niet opleggen.

2.5. Tussentijdse conclusie

Hoewel het Olympisch Handvest politieke demonstraties op de Spelen verbiedt, zijn

¹⁹⁰ Ibidem; Hellema, *Nederland in de Wereld*, 303-306.

¹⁹¹ *Verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten Generaal*, ‘24ste vergadering’, 1978-1979, (geen nummers), 21 februari 1978; *Verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten Generaal*, ‘79ste vergadering’, 1980-1981, 4733, 14 mei 1980.

¹⁹² *Verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten Generaal*, ‘38ste vergadering’, 1982-1983, (geen nummers), 2 februari 1982, 1623 – 1624.

¹⁹³ *Han Verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten Generaal*, ‘40ste vergadering’, 1982-1983, (geen nummers), 4 februari 1982, 1794.

¹⁹⁴ *Verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten Generaal*, ‘Motie Scholten en Blauw’, ABZ, BZ/ 1975-1984/ 10433, map ‘Moskou’.

de Spelen - en ook andere sportevenementen die gescheiden willen blijven van politieke inmenging, zoals het WK - vaak het middelpunt van politieke discussies. Bij de cases hiervoor beschreven wordt duidelijk hoe het politieke en maatschappelijke debat steeds meer met elkaar verweven zijn geraakt. Ondanks felle discussies over de mensenrechten, wilden zowel de sportbonden als de Nederlandse regering nog niet toegeven aan de inmenging van sport en politiek. Het politieke en maatschappelijke debat bestond als gevolg hiervan uit twee dimensies. Allereerst de discussie of sport en politiek nog wel gescheiden konden blijven – met name ten tijde van het WK. En daarnaast uit de vraag of er een boycot moest plaatsvinden. Door deze scheiding was het voor de Nederlandse regering nog niet mogelijk om mensenrechtenkwesies goed aan te kaarten tijdens de sportevenementen. Hoewel de mensenrechten van groot belang waren voor Nederland, was voor de politiek nog niet helemaal duidelijk hoe ze hier richting aan wilde geven.

In aanloop naar de Spelen in Moskou was nog duidelijker geworden dat sport en politiek niet langer gescheiden konden blijven. De discussie die centraal stond was echter tweeledig. Enerzijds stonden de schendingen van de mensenrechten op de agenda. Anderzijds namen de Koude Oorlog, de ontspanningsfase en de inval in Afghanistan een belangrijke plek in binnen het debat. Toenmalig minister Van der Klaauw (Buitenlandse Zaken) benadrukte dat binnen de politieke discussie over de Spelen beide zaken een belangrijke rol speelden. Desondanks kan niet te gemakkelijk voorbij worden gegaan aan de relevantie van de Koude Oorlog. De VS waren de grote drijfveer achter de boycot van de Spelen in Moskou. De Kamer wilde graag de boycot steunen, maar de bevoegdheid lag bij het NOC. De boycot had voor de VS echter niet veel te maken met de mensenrechtenschendingen in de SU, maar des te meer met de inval in Afghanistan. De vraag die hierbij centraal staat is: in hoeverre ging de roep om de boycot vanuit de Nederlandse politiek uiteindelijk nog over mensenrechten? In de discussies in de Eerste en Tweede Kamer stond met name de scheiding tussen sport en politiek centraal en of de Spelen wel of niet geboycot moesten worden. De discussie over de mensenrechten verdween hierdoor deels naar de achtergrond. Kortom, ook al werd aangegeven dat zowel de mensenrechten als de inval in Afghanistan belangrijke argumenten waren voor een boycot van de Spelen door Nederland, blijkt uit de analyse dat het toch de ontspanningsargumenten waren die prevaleerden en dat mensenrechten minder hoog op de politieke agenda stonden.

Hoofdstuk 3 – Olympische Spelen in China 2008 & WK Voetbal in Qatar 2022

In dit hoofdstuk zal worden ingegaan op de mensenrechtenschendingen rondom de Olympische Spelen in China (2008) en de schendingen in aanloop naar het WK in Qatar (2022). Het hoofdstuk begint met een uiteenzetting van het internationale politieke klimaat. Daarna komen de specifieke casussen aan bod. Vervolgens zal worden ingegaan op de publieke en politieke debatten die rondom deze gebeurtenissen hebben plaatsgevonden.

3.1.1 Internationaal politiek klimaat

Ten tijde van de detente in de Koude Oorlog was er sprake van relatieve ontspanning (late jaren '60 tot de inval in Afghanistan door Rusland in '79). Mede door een constant machtsevenwicht tussen de twee grootmachten, de SU en de VS, was er een verminderde kans op escalatie en conflicten.¹⁹⁵ Om na het einde van de Koude Oorlog internationale conflicten te voorkomen en een nieuw machtsevenwicht te verwezenlijken, namen internationale instituties steeds een belangrijkere rol in.¹⁹⁶ Daarnaast was door de toename van andere dreigingen - zoals terrorisme - steeds meer behoefte aan samenwerking tussen landen.¹⁹⁷ Zoals duidelijk is geworden in de inleiding en hoofdstuk 1 zijn internationale samenwerkingsverbanden hierdoor een steeds belangrijkere rol gaan spelen en zijn ze bepalend voor het internationaal politieke klimaat.

Naast de internationalisering en versterkte samenwerking zijn steeds meer beleidsterreinen met elkaar verweven geraakt, waaronder sport en politiek.¹⁹⁸ Sport werd steeds vaker actief ingezet door de politiek om mensenrechten te bevorderen, bijvoorbeeld via de VN. Zo zetten de VN sport in om politiek-gevoelige kwesties aan te kaarten.¹⁹⁹ In de context van een steeds meer verbonden wereld bestond er nog maar weinig twijfel over dat de invloed de sport op politiek en andersom.

¹⁹⁵ Erich Weede, *Preventing War by Nuclear Deterrence or Détente* (Cologne 1981) 5.

¹⁹⁶ Joseph S. Nye, 'What New World Order?', *Foreign Affairs* 71(1992)2, 83-96, aldaar 89.

¹⁹⁷ Samir Salievsk, 'International Cooperation in the Fight against Terrorism', *Vizione* (2017)28, 285-291, aldaar 286.

¹⁹⁸ Steven J. Jackson en Stephen Haigh, 'Between and beyond politics: Sport and foreign policy in a globalizing world', *Sports in Society* 11(2008)4, 349-358, aldaar 349-51.

¹⁹⁹ UN Inter-Agency Task Force on Sport for Development and Peace, 'Sport as a Tool for Development and Peace: Towards Achieving the United Nations Millennium Development Goals' (versie onbekend), *United Nations*, https://www.un.org/sport2005/resources/task_force.pdf (23 december 2017).

3.1.2 Olympische Spelen – China 2008

De mensenrechtensituatie in China stond al decennialang onder druk, maar met de belofte dat de mensenrechtensituatie in China zou verbeteren in aanloop naar de Olympische Spelen in 2008, kreeg het land het sportevenement toegewezen.²⁰⁰ Wang Wei, secretaris-generaal van het Olympisch Comité van de Olympische Spelen in China (2008), verklaarde: ‘We zijn ervan overtuigd dat de Spelen die naar China komen, niet alleen onze economie bevorderen, maar ook alle sociale omstandigheden verbeteren, inclusief onderwijs, gezondheid en mensenrechten’.²⁰¹ In aanloop naar de Spelen stonden de mensenrechten echter blijvend onder spanning en namen schendingen zelfs toe om het doel, de meest spectaculaire Spelen ooit, te verwezenlijken.²⁰²

Tijdens de voorbereidingen werden de Chinese steden en het straatbeeld opgeknapt, waarbij woningen werden geruimd en de bewoners op straat werden gezet. Meer dan 1,5 miljoen inwoners van Beijing zijn op deze manier ontheemd geraakt, zonder eerlijk proces en soms zelfs zonder compensatie.²⁰³ Gedwongen uitzetting - waarbij passende wetgeving ontbreekt - vormt een schending van de mensenrechten, waaronder het recht op adequate huisvesting, zoals vastgelegd in artikel 11 van het Internationaal Verdrag inzake economische, sociale en culturele rechten (VN), dat China heeft geratificeerd.²⁰⁴ Hoewel verschillende Chinakenners erop wezen dat het land andere prioriteiten kent op het gebied van mensenrechten, heeft het land wel de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens aanvaard.²⁰⁵ Dat het land meer prioriteit verleent aan het verbeteren van de materiele rechten, zoals woningen en

²⁰⁰ Human Rights in China, ‘2008 Beijing Olympics: The Price of National Glorification’ (versie 24 augustus 2008), <http://www.hrichina.org/en/content/193> (3 januari 2018).

²⁰¹ Amnesty International, ‘People’s Republic of China: Authorities’ broken promises jeopardize Olympic legacy’ (versie 29 juli 2008), http://www.amnesty.or.jp/en/news/2008/0729_875.html (11 oktober 2017).

²⁰² Ibidem; Human Rights Watch, ‘China: Olympics Harm Key Human Rights: Chinese Government, IOC Wasted Historic Opportunity for Reform’ (versie 6 Augustus 2008), <https://www.hrw.org/news/2008/08/06/china-olympics-harm-key-human-rights> (12 november 2017).

²⁰³ Elizabeth C. Economy and Adam Segal, ‘China’s Olympic Nightmare: What the Games mean for Beijing’s Future’, *Foreign Affairs* 87(2008)4, 47-56, aldaar 48.

²⁰⁴ Prior, Warren, ‘China, The Olympics and Human Rights’ (versie 2008), Amnesty International, <https://www.amnesty.org/download/.../sec010012008eng.pdf> (14 november 2017); Office of the High Commissioner on Human Rights, ‘International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights’ (versie onbekend), *United Nations*, <http://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/CESCR.aspx> (23 december 2017).

²⁰⁵ ‘Olympische Spelen geen katalysator voor de mensenrechten’, *Trouw*, 25 augustus 2008 via: Een verklaring kan niet worden ondertekend of geratificeerd, maar slechts worden aanvaard. Staten aanvaarden de UVRM automatisch als ze lid worden van de Verenigde Naties.

onderwijs, betekent niet dat het land andere mensenrechten met de voeten kan treden.²⁰⁶

De voorbereidingen voor de Olympische Spelen zetten niet alleen de organisatie van het evenement in de spotlights, maar ook aanhoudende spanningen tussen Chinese autoriteiten en de Tibetaanse bevolking. Zo stond ook de relatie tussen Chinese autoriteiten en de Tibetaanse bevolking op scherp. Een aanvaring tussen de Tibetanen en Han-Chinezen veroorzaakte gewelddadig optreden van de Chinese autoriteiten.²⁰⁷

Het waren echter niet alleen mensenrechtenschendingen in aanloop naar de Olympische Spelen, maar zoals gezegd vonden er al lange tijd op geruime schaal schendingen plaats in China. In China werd de doodstraf nog steeds toegepast voor ongeveer achtenzestig verschillende soorten misdrijven, waaronder belastingfraude en drugsdelicten. Chinese academici schatten dat jaarlijks tussen de acht- en tienduizend mensen werden geëxecuteerd.²⁰⁸ Ondanks enkele hervormingen, bleef China 's werelds grootste uitvoerder van de doodstraf. Daarnaast werden mensenrechtenactivisten vastgehouden en lastiggevallen, internetgebruikers gecensureerd en werden individuen onderworpen aan detentie zonder proces, genaamd 'Heropvoeding door arbeid' en 'Gedwongen Drugsrehabilitatie'.²⁰⁹ De Chinese regering beloofde hervorming van deze bepalingen in de Chinese strafwet. De bepalingen werden echter voorafgaand aan de Spelen uitgebreid tijdens het 'opruimen' van de Olympische steden.²¹⁰

Mensenrechtenverdedigers in China die verslag probeerden uit te brengen over schendingen van mensenrechten, liepen het risico om gevangen genomen en gestraft te worden. Veel activisten werden gevangengezet na politiek gemotiveerde processen,

²⁰⁶ Economy en Segal, 'China's Olympic Nightmare', 48.

²⁰⁷ Human Rights Watch, 'World Report – China, events of 2008' (versie onbekend), <https://www.hrw.org/world-report/2009/country-chapters/china-and-tibet> (9 oktober 2017); Amnesty International, 'Amnesty International Report 2009 – China' (versie 28 mei 2009), <http://www.refworld.org/docid/4a1fadf6c.html> (10 oktober 2017); *Verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten Generaal*, 'Situatie in Tibet', Vaststelling van de begrotingsstaten van het Ministerie van Buitenlandse Zaken (V) voor het jaar 2008 nr. 81, 31 200 V nr. 6 (geen datum).

²⁰⁸ Amnesty International, 'Amnesty International Report 2009 – China'; Hong Lu en Lening Zhang, 'Death penalty in China: The law and the practice', *Journal of Criminal Justice* 33(2005)4, 367-376, aldaar 367-70.

²⁰⁹ Ibidem; Human Rights Watch, 'World Report – China, events of 2008'; Warren Prior, 'China, The Olympics and Human Rights' (versie 2008), Amnesty International, <https://www.amnesty.org/download/.../sec010012008eng.pdf> (14 november 2017).

²¹⁰ Prior, 'China, The Olympics and Human Rights'.

terwijl anderen hun arrest kregen in hun eigen huis.²¹¹ Verschillende activisten in Beijing hadden te maken met toenemende intimidatie en surveillance tijdens het naderen van de Olympische Spelen. Als gevolg van deze maatregelen stond ook de vrijheid van meningsuiting in China onder druk.²¹²

3.1.3 Wereldkampioenschap Voetbal – Qatar 2022

Niet alleen in China, maar ook in Qatar staan de universele mensenrechten dagelijks onder druk. Zo werd tijdens de VN-klimaatconferentie over klimaatverandering in Qatar (2012) een levenslange gevangenisstraf opgelegd aan een criticus van de regering, Qatari-dichter Mohammed al-Ajami, ook bekend als Mohammed Ibn al-Dheeb.²¹³ Een ander voorbeeld was de nieuwe cyberwet die enkele jaren geleden werd aangenomen en de vrijheid van meningsuiting aanzienlijk beperkt. Wanneer ‘inhoud die het land kan schaden’ wordt gepubliceerd, kan een gevangenisstraf tot drie jaar en boetes rond 500.000 QR worden opgelegd.²¹⁴ Er zijn momenteel geen richtlijnen of verwijzingen beschikbaar om te bepalen welk type inhoud is toegestaan en welk niet, met als gevolg dat eenieder eenvoudig opgepakt en veroordeeld kan worden.²¹⁵

Daarnaast worden de rechten van de vrouw en de rechten over seksuele geaardheid en geslachtsidentiteit onderdrukt. Moslims die zijn veroordeeld voor zina (seks buiten het huwelijk) kunnen worden veroordeeld tot geseling (niet-gehuwde personen) of de doodstraf (gehuwde personen).²¹⁶ Niet-moslims kunnen worden veroordeeld tot een gevangenisstraf. Volgens berichten in de media hebben autoriteiten sinds 2004 tientallen mensen geselsd, waarvan minstens 45 tussen 2009 en 2011.²¹⁷ De sharia-wetgeving is de belangrijkste bron van Qatari-wetgeving: zo worden in de grondwet van Qatar geselen en stenigen legale straffen bevonden. De

²¹¹ Amnesty International, ‘Amnesty International Report 2009 – China’; Lu, ‘Death penalty in China: The law and the practice’, 367-376.

²¹¹ Ibidem.

²¹² Ibidem.

²¹³ Peter Rugh, ‘At Doha climate conference, Arab Spring or Silent Spring?’ *Occupy.com*, (versie 12 juli 2012), http://www.occupy.com/article/doha-climate-conference-arab-spring-or-silent-spring?qt-article_tabs=0#sthash.pD5JaXkX.dpbs (13 november 2017); Human Rights Watch, ‘Qatar, Events of 2016’ (versie onbekend), <https://www.hrw.org/world-report/2017/country-chapters/qatar> (9 oktober 2017).

²¹⁴ Ibidem, Amnesty International, ‘Qatar 2016/2017’ (versie onbekend), <https://www.amnesty.org/en/countries/...east.../qatar/report-qatar/> (14 oktober 2017).

Dat is omgerekend van Qatari Riyal naar Euro ongeveer €115.500,-

²¹⁵ Ibidem.

²¹⁶ Amnesty International, ‘Qatar 2016/2017’; Human Rights Watch, ‘Qatar, Events of 2016’.

²¹⁷ Ibidem.

slechte staat van de mensenrechten in Qatar is een zorg voor verschillende gouvernementele en niet-gouvernementele organisaties.²¹⁸

Hoewel de mensenrechten over het algemeen al beperkt zijn in het land, is volgens Amnesty International en Human Right Watch de situatie in aanloop naar het WK van 2022 verergerd.²¹⁹ Het land is aantrekkelijk voor arbeidsmigranten, maar hun rechten worden nauwelijks gerespecteerd. De zogenoemde ‘sponsorwet’ geeft werkgevers overmatige controle over hun werknemers. Zo mogen werknemers alleen van baan veranderen met toestemming van de huidige werkgever, die in dat geval een ‘geen bezwaarverklaring’ moet afgeven.²²⁰ Ook om het land te verlaten moeten de werknemers toestemming krijgen, waarbij de werkgever opnieuw een belangrijke rol speelt. Als werknemers hun werkgever om welke reden dan ook verlaten of voor een andere werkgever gaan werken, is dit een strafbaar feit en worden de werknemers beschouwd als ‘onderduikers’ of ‘weglopers’.²²¹ Als het contract met de huidige werkgever geen tijdschema specificiert, moeten werknemers volgens de wet vijf jaar wachten voordat ze hun werkgever kunnen verlaten. En hoewel de wet vereist dat werknemers hun paspoorten moeten terugkrijgen als de administratieve procedures eenmaal zijn afgerond, heeft meer dan 90 procent van de gastarbeiders niet zijn eigen paspoort in bezit.²²²

Na enige internationale druk zouden de wetten worden aangepast, maar dit was tevergeefs. ‘We twijfelen sterk aan de wil van Qatar om de uitbuiting van arbeidsmigranten effectief aan te pakken. Een duidelijk stappenplan met doelstellingen en deadlines ontbreekt. De beloftes die Qatar [in 2014] maakte, lijken meer een pr-stunt te zijn om te garanderen dat ze de wereldbeker 2022 in handen kunnen houden, aldus Mustafi Qadri, onderzoeker in de Golfstaten voor Amnesty International.’²²³

²¹⁸ Ibidem.

²¹⁹ David Conn, ‘Thousands of Qatar World Cup workers ‘subjected to life-threatening heat’, *The Guardian*, 27 september 2017; Amnesty International, ‘Qatar World Cup of Shame’, (versie maart 2016), <https://www.amnesty.org/en/latest/campaigns/2016/03/qatar-world-cup-of-shame/> (17 oktober 2017).

²²⁰ Amnesty International, ‘Qatar: Abuse of migrant workers remains widespread as World Cup stadium hosts first match’, (versie 18 mei 2017), <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2017/05/qatar-world-cup-stadium-first-match/> (10 oktober 2017).

²²¹ Ibidem.

²²² Ibidem; Amnesty International, ‘Qatar: ook onder nieuwe wetgeving groot risico op uitbuiting arbeidsmigranten’ (versie 12 december 2017), <https://www.amnesty.nl/actueel/qatar-ook-onder-nieuwe-wetgeving-groot-risico-op-uitbuiting-arbeidsmigranten> (27 december 2017).

²²³ ANP, ‘FIFA belooft druk op Qatar, *De Volkskrant*, 21 mei 2015; Tjabel Daling, ‘WK Voetbal rechten arbeidsmigranten Qatar verbeteren niet, zegt Amnesty’, *Financieel Dagblad*, 21 mei 2015.

3.2 Publieke debat

In deze paragraaf zal worden ingegaan op het publieke debat. Allereerst wordt de algemene Nederlandse publieke opinie rondom de mensenrechtenschendingen in bovenstaande casussen geschetst. Vervolgens zal worden ingegaan op Nederlandse en internationale publieke initiatieven waarmee aandacht is gevraagd voor mensenrechten.

3.2.1 Algemene Nederlandse publieke opinie

In aanloop naar de Olympische Spelen in 2008 werden door Maurice de Hond twee opiniepeilingen gedaan over de mensenrechtensituatie in China en over de relatie tussen sport en politiek.²²⁴ De peilingen omvatten een steekproef van ongeveer 3000 personen. De steekproef werd zo georganiseerd dat deze representatief was voor de meerderheid van de Nederlandse bevolking. De eerste steekproef betrof de stelling: ‘Er is een oproep gedaan door cabaretiers om de Olympische Spelen van China te boycotten. Wat denkt Nederland hiervan?’²²⁵ Na onlusten in Tibet deed De Hond opnieuw een peiling.²²⁶ Een versimpelde versie van de stellingen en uitkomsten is hieronder weergegeven.

²²⁴ Peil.nl, ‘China OS Boycot’, 22 februari 2008 via:
<https://www.noties.nl/v/get.php?r=pp80803&f=China+OS+Boycot.pdf> (23 december 2017).

²²⁵ Ibidem.

²²⁶ ‘Peil.nl, ‘Olympische Spelen in China’, 26 maart 2008 via:
<https://www.noties.nl/v/get.php?r=pp81302&f=Olympische+Spelen+in+China.pdf> (23 december 2017).

Tabel 1. Publieke opinie Olympische Spelen 2008²²⁷

Stelling	20 februari 2008	25 maart 2008
<u>Sport en politiek hebben niets met elkaar te maken</u>	46%	39%
<u>Sport en politiek hebben wel iets met elkaar te maken</u>	48%	59%
<u>Sporters moeten niet naar de OS gaan</u>	10%	10%
<u>Sporters moeten wel gaan, maar wegblijven bij de opening</u>	24%	32%
<u>Sporters moeten wel gaan, geen actie ondernemen</u>	60%	53%
<u>De regering moet verbieden dat men gaat</u>		3%
<u>De regering moet verbieden de NLse vlag te gebruiken</u>		8%
<u>Regering moet opdragen om weg te blijven bij de openingsceremonie</u>		23%
<u>Regering moet niets doen</u>		54%
<u>Het IOC heeft destijds geen goede keuze gemaakt om de OS in China te laten plaatsvinden</u>		61%

Uit deze peilingen kan worden opgemaakt dat de onrustige situatie in Tibet van invloed is geweest op de gedachte dat sport en politiek wel iets met elkaar te maken hebben. Er was sprake van een toename van 11 procent. Desondanks bleef de overtuiging dat de Nederlandse overheid niet diende te handelen. Bij de opties in de vragenlijst was overigens geen keuze voor het inzetten van andere diplomatieke middelen – zoals het gesprek aangaan met de Chinese regering of betrokken bedrijven en sponsors van de Olympische Spelen, om op andere manieren druk uit te oefenen.²²⁸ Dit kan een mogelijke tekortkoming zijn geweest van het onderzoek. Hoewel er nog geen resultaten zijn over de Nederlandse publieke opinie en de mensenrechtenschendingen in Qatar, zijn ook deze al met enige regelmaat in het nieuws geweest, terwijl het nog meer dan vier jaar duurt tot het WK plaatsvindt. Waar in 1980 de opinie heerste dat sport en politiek gescheiden dienden te blijven, kan op basis van deze resultaten worden gezegd dat er meer bewustzijn is gekomen over de relatie tussen sport en politiek.

²²⁷ Resultaten op basis van Peil.nl, 'Olympische Spelen in China', 26 maart 2008 en Peil.nl, 'China OS Boycot', *Peil.nl*, 22 februari 2008.

²²⁸ *Ibidem*.

3.2.2 Verruiming van het publieke debat – sociale media

Met de komst van het internet en populaire sociale media is het publieke debat uitgebreid. Waar dit debat eerder met name in huiskamers, op televisie en radio en in de schoolbanken plaatsvond, is het nu voor iedereen mogelijk om deel te nemen aan publieke discussies.²²⁹ Het debat heeft hierdoor een transnationaal karakter gekregen.²³⁰ Een nieuw aspect van conversatie op sociale netwerken is dat het niet alleen beperkt is tot één-op-één conversatie; de unieke mogelijkheden van sociale netwerken maken conversatie van ‘many-to-many’ mogelijk.²³¹

Deze ontwikkelingen hebben bijgedragen aan een toename van het maatschappelijk bewustzijn over mensenrechten.²³² Met de komst van sociale media is ook de toegang tot bewijs van mensenrechtenschendingen vereenvoudigd. Zowel informatie die aangeboden wordt door de reguliere media en NGO's als door getuigen, kunnen gemakkelijker worden verspreid. Het effect hiervan was dat na de Olympische Spelen in China ongeveer 1,5 miljoen mensen hun wens te kennen hadden gegeven dat de mensenrechten in China verbeterd moesten worden.²³³ De komst van technologie laat mensen in vele delen van de wereld kijken, die voorheen verborgen werden gehouden door onderdrukkende regeringen of geografische grenzen.²³⁴

De groei van zowel sociale media als het aantal NGO's dat zich inzet voor mensenrechtenschendingen en daarmee de toename van het transnationaal sociaal bewustzijn, zorgt ervoor dat mensen zich wereldwijd inzetten voor mensenrechten.²³⁵ Dat debatten landgrenzen overschrijden en mensen aanzetten tot actie blijkt uit het aantal niet-gouvernementele organisaties die in de aanloop naar de Olympische Spelen in China waren geïdentificeerd, om politieke kwesties te belichten tijdens de spelen - dit waren er 28.²³⁶ Kortom, de opkomst van sociale media creëert een grotere reikwijdte voor het sociaal bewustzijn en spoort mensen aan om zich in te zetten voor mensenrechten.

²²⁹ Carroll J. Glynn en Michael E. Hoge, *Public Opinion* (Ohio 2008), 4.

²³⁰ Ibidem, 4-5; Susan Brownell, 'Human rights and the Beijing Olympics: Imagined Global Community and the Transnational Public Sphere', *The British Journal of Sociology* 63(2012)2, 306-327, aldaar 307.

²³¹ Ibidem; Howard Rheingold, 'Using Participatory Media and Public Voice to Encourage Civic Engagement', in W. Lance Bennett, *Civic Life Online: Learning How Digital Media Can Engage Youth* (Cambridge 2008) 97-118, aldaar 100-104.

²³² Ibidem, 100-104.

²³³ Brownell, 'Human rights and the Beijing Olympics', 307.

²³⁴ Ibidem, 307.

²³⁵ Abigail McWilliams en Donald Siegel, 'Corporate Social Responsibility: A Theory of the Firm Perspective', *The Academy of Management Review* 26(2001)1, 117-127, aldaar 121.

²³⁶ Brownell, 'Human rights and the Beijing Olympics', 308.

Samenleving en publieke initiatieven

Het toegenomen bewustzijn is ook terug te zien in het toegenomen draagvlak voor onder andere internationale initiatieven. Een van de initiatieven waren de protesten die in verschillende landen gevoerd werden langs de route van het olympisch vuur van Olympia naar Beijing. De menigtes schreeuwden ‘shame on China’, en protesteerden hiermee tegen de mensenrechtenschendingen in het land.²³⁷ Acties in verschillende landen zijn de laatste jaren steeds meer met elkaar verweven geraakt. Zo is er in Nederland steeds meer aandacht voor internationale acties van internationale mensenrechtenorganisaties, bedrijven en popsterren. Daarmee is het draagvlak van publieke initiatieven de laatste jaren steeds groter geworden. In aanloop naar de Spelen in 2008 en meer recent na de ophef over de mensenrechtenschendingen in Qatar, hebben mensenrechtenorganisaties steun gekregen uit verschillende hoeken van de maatschappij. Publieke initiatieven komen niet langer alleen van mensenrechtenorganisaties. Zo dragen ook het bedrijfsleven en popsterren bij aan de aandacht voor- en bestrijding van mensenrechtenschendingen.²³⁸

Mensenrechtenorganisaties

Mensenrechtenorganisaties, vakbonden en andere organisaties proberen de druk op landen en de organisatoren te vergroten. De toename van het maatschappelijk bewustzijn en de afkeur vanuit de samenleving voor mensenrechtenschendingen – zowel nationaal als internationaal – leiden overigens niet automatisch tot effectieve maatregelen. Het wordt desondanks wel steeds moeilijker voor sportorganisaties en andere betrokkenen om weg te kijken als gevolg van de druk uit de maatschappij. Mede doordat mensenrechtenorganisaties zijn gegroeid in hun omvang en aantal, hebben zij door de toegenomen draagkracht meer macht om druk uit te oefenen. Mensenrechtenorganisaties zijn daarom belangrijke spelers wanneer het gaat om publieke initiatieven.²³⁹

²³⁷ John F. Burns, ‘Protests of China Make Olympic Torch Relay an Obstacle Course’, *New York Times*, 7 april 2008.

²³⁸ Christian Lahusen, ‘International Campaigns in Context: Collective Action between the Local and the Global’ In: Della Porta D., Kriesi H., Rucht D. (ed.), *Social Movements in a Globalizing World* (London 1999), 189-205, aldaar 189-90; Christian Vidal-León, ‘Corporate Social Responsibility, Human Rights, and the World Trade Organization’, *Journal of International Economic Law* 16(2013)4, 893-920, aldaar 893-96.

²³⁹ John Boli en George M. Thomas, ‘World Culture in the World Polity: A Century of International Non-Governmental Organization’, *American Sociological Review* 62(1997)2, 171-190, aldaar 171-80.

Naar aanleiding van mensenrechtenschendingen in China werd in Nederland onder andere actie gevoerd door de Nederlandse afdeling van Amnesty International. De publieke initiatieven gingen hierbij echter niet langer om het opzetten van een boycot, zoals rond de jaren '80, maar waren anders van aard. Amnesty Nederland haalde 166.383 handtekeningen op voor de vrijlating van mensenrechtenactivisten, met als bedoeling deze te overhandigen aan de Chinese ambassadeur in Den Haag.²⁴⁰ Ook gaf Amnesty aan tegen een eventuele boycot te zijn: 'Amnesty roept niet op tot een boycot van de Spelen, want dat draagt niet direct bij aan verbetering van de mensenrechten in China. [...] We vinden wel dat het IOC [Internationaal Olympisch Comité] China te weinig heeft aangesproken op de mensenrechtensituatie', aldus woordvoerder Ruud Bosgraaf van Amnesty International - Nederland.²⁴¹

Uit de analyse van krantenartikelen blijkt dat er veel aandacht was voor internationale acties. Hieruit kwam duidelijk naar voren dat de discussie over mensenrechten niet langer enkel een politieke of sport-discussie was, maar een publieke, maatschappelijke én politieke discussie. Verschillende sectoren maakten deel uit van de discussies, waaronder NGO's, maar ook het bedrijfsleven werd steeds vaker gedwongen een bepaalde verantwoordelijkheid te nemen. De internationale acties uit publiek en samenleving die centraal stonden, waren niet langer alleen de acties van de mensenrechtenorganisaties, maar des te meer van beroemdheden en het bedrijfsleven.

Bekendheden

De huidige generatie popsterren en bekendheden beïnvloedt jongeren en jongvolwassenen met politieke standpunten, zowel met hun songteksten, tijdens hun optredens als met publieke statements.²⁴² Hoewel beroemdheden misschien niet de meest geloofwaardige experts zijn op het gebied van politiek, wordt wel vaak naar hen opgekeken en kan de goed- of afkeuring van een bekendheid volgers overtuigen.²⁴³ In Nederland waren het de popgroepen De Dijk en Bløf die weigerden op te treden in Heineken Holland House uit protest tegen de onderdrukking en het

²⁴⁰ Theo Koelé en Sacha Kester, 'Amnesty moet gekleurde bril afzetten'; 'Volgens mensenrechtenorganisatie grijpt China sportevenement aan om mensen op te sluiten', *De Volkskrant*, 30 juli 2008.

²⁴¹ Pieter de Vries, 'Boycot?', *NRC*, 12 januari 2008.

²⁴² David J. Jackson, 'Selling Politics', *Journal of Political Marketing* 6(2008)4, 67-83, aldaar 69-70; David J. Jackson en Thomas I.A. Darrow, 'The Influence of Celebrity Endorsements on Young Adults' Political Opinion', *Press and Politics* 10(2005)3, 80-98.

²⁴³ *Ibidem*.

hardhandig optreden in Tibet door de Chinese autoriteiten. ‘Ik vind het natuurlijk een schande dat de Olympische Spelen doorgaan, maar door de Spelen kunnen we de Chinezen wel houden aan hun belofte bij de toewijzing dat ze iets zullen doen aan de mensenrechten’, aldus Peter Slager van Bløf.²⁴⁴ Ook cabaretier Erik van Muiswinkel zette een actie op: ‘Nina China’ – oftewel Niet Naar China – waarmee hij een boycot van de Spelen wilde bewerkstelligen. Op oudejaarsdag 2007 schreef hij een brief in de Volkskrant waarin hij de geplaatste sporters vroeg om niet te gaan.²⁴⁵ Aanvankelijk werd er niet enthousiast op de oproep gereageerd, maar na het oppakken van dissidenten en het hardhandig neerslaan van protesten in Tibet, kreeg zijn actie meer draagvlak. Desondanks was de meerderheid van de mensen uit Nederland geen voorstander van een algehele boycot.²⁴⁶ Zo stelde Freek de Jonge, die in de aanloop naar het WK in Argentinië zelf nog pleitte voor een boycot: ‘We moeten juist wel naar China, dat helpt enorm. We moeten in dialoog met de Chinezen’.²⁴⁷

Op internationaal niveau was het initiatief van Hollywood-regisseur Steven Spielberg spraakmakend. De regisseur gaf kritiek op China naar aanleiding van de beperkte Chinese druk op Soedan om een einde te maken aan het geweld in Darfoer.²⁴⁸ Hij legde als protest zijn werk als artistiek adviseur van de Spelen naast zich neer.²⁴⁹

Bedrijfsleven

Het bedrijfsleven neemt een grote rol in bij het organiseren van grote sportevenementen, zoals het WK en de Olympische Spelen. Deze evenementen hebben een grote economische impact op het organiserende land, aangezien op de evenementen veel toeristen afkomen. Maar ook voor het internationale bedrijfsleven zijn deze sportevenementen interessant.²⁵⁰ Voor de organisatie hiervan is vaak speciale deskundigheid nodig, die vanuit de hele wereld wordt opgevraagd. Daarnaast wordt veel geld uitgegeven aan marketing, de uitrusting van de sporters, het bouwen

²⁴⁴ ‘Bløf, Raccoon en de Jakhalsen vestigen met vreedzaam festival de aandacht op Tibet’, *Algemeen Dagblad*, 21 april 2008.

²⁴⁵ Erik van Muiswinkel, ‘Feest niet mee op de Spelen’, *De Volkskrant*, 31 december 2007.

²⁴⁶ ‘Enquete: Geen OS-Boycot’, *Spits*, 14 januari 2008.

²⁴⁷ Marcel Haenen, ‘Ik ben al bezig met het anti-feest; Cabaretier Erik van Muiswinkel wild at sporters de Spelen in China Boycotten’, *NRC Handelsblad*, 12 april 2008.

²⁴⁸ China is een belangrijke economische partner van Soedan en de Chinese banden met Khartoum worden beschouwd als een rem op de internationale inspanningen om de Soedanese regering onder druk te zetten inzake Darfoer.

²⁴⁹ Wei Jingsheng, ‘IOC moet zich uitspreken’, *De Volkskrant*, 20 maart 2008.

²⁵⁰ Rose en Spiegel, ‘The Olympic Effect’, 653.

van stadions, et cetera.²⁵¹ Door de belangrijke rol die het bedrijfsleven inneemt, kan invloed worden uitgeoefend op sociale problematiek, zoals mensenrechtenschendingen.²⁵²

In aanloop naar de Spelen in 2008 waren er vanuit het internationale bedrijfsleven verschillende initiatieven om aandacht te vragen voor de mensenrechtenschendingen in China. Zo trok autofabrikant Audi zich terug als sponsor van de olympische fakkeltocht over de Mount Everest in verband met politieke geladenheid, na aandringen van verschillende NGO's.²⁵³

Het Nederlandse bedrijfsleven stelde zich daarentegen nog enigszins terughoudend op. Enkele van de Nederlandse hoofdsponsors werden onder druk gezet, echter zonder veel succes. Nederlandse multinationals zoals Heineken, DSM en Unilever wilden niet nader op het onderwerp ingaan. Zij zagen het vooral als 'een politiek vraagstuk'.²⁵⁴ Wel speelde de FNV, die de individuele en collectieve belangen behartigt van aangesloten werknemers, een belangrijke rol. Zo werd in 2008 bijvoorbeeld Play Fair opgezet: een campagne voor de verbetering van arbeidsomstandigheden van werknemers die sportkleding en producten met het olympische logo maken. In Nederland werd deze campagne in aanloop naar de Spelen gevoerd door de Schone Kleren Campagne en FNV.²⁵⁵

De FNV sprak zich ook uit over de mensenrechtensituatie in Qatar en stuurde hierover een dringende brief naar de KNVB.²⁵⁶ Daarnaast maakte de FNV samen met twee andere vakbonden uit Bangladesh bezwaar tegen de het beleid van de FIFA.²⁵⁷ Hierbij werden de slechte arbeidsomstandigheden bij de bouw van de stadions voor het WK 2022 aangevochten bij de rechtbank in Zurich.²⁵⁸ Het feit dat het werd aangevochten door onder andere de Nederlandse vakbond geeft een indicatie van de verantwoordelijkheid die organisatoren wordt aangerekend door een belangrijk onderdeel van het bedrijfsleven, namelijk de werknemers. Verder heeft in aanloop

²⁵¹ Ibidem.

²⁵² Matthew Walker, Bob Heere, Milena M. Parent en Dan Drane, 'Social Responsibility and the Olympic Games: The Mediating Role of Consumer Attributions', *Journal of Business Ethics* 95(2010)4, 659-680, aldaar 659-65; Aaron Smith en Hans Westerbeek, 'Sport as a Vehicle for Deploying Corporate Social Responsibility', *Journal of Corporate Citizenship* (2007)25, 43-54, aldaar 43-4 en 52-54.

²⁵³ Henk Stouwdam, 'Activisten schakelen bedrijven in tegen 'Peking'', *NRC Handelsblad*, 26 april 2008.

²⁵⁴ Ibidem.

²⁵⁵ Schone Kleren Campagne, 'Play Fair (2008)' (versie 16 mei 2009), <https://schonekleren.nl/informatie/archief/play-fair-2008-1> (22 december 2017).

²⁵⁶ 'Van Marwijk: WK hoort niet Qatar', *NOS*, 20 maart 2014.

²⁵⁷ Rogier Esselbrugge, 'FNV sleept FIFA voor de Rechter', *FNV*, 10 oktober 2016; Hugo van der Parre, 'Gastarbeider Qatar en FNVdagen FIFA voor de rechter', *NOS*, 10 oktober 2016.

²⁵⁸ Ibidem.

naar het WK in Qatar de eerste hoofdsponsor – creditcard multinational VISA - al blijkt gegeven van een mogelijke boycot van het evenement. Aanleiding hiertoe waren de mensenrechtenschendingen en beschuldigingen van corruptie binnen de FIFA.²⁵⁹

Hoewel in de aanloop naar de Spelen en het WK nog weinig aandacht was vanuit het Nederlandse bedrijfsleven voor de schendingen van mensenrechten en de grootste Nederlandse sponsors zich niet hadden uitgesproken over de situatie, komt er wel steeds meer druk vanuit NGO's en werknemers. Het feit dat mensenrechtenorganisaties op deze manier (soms succesvol) druk uitoefenen, toont de groei van het maatschappelijk bewustzijn in het bedrijfsleven aan.²⁶⁰

Sporters en sportbonden

Voor veel sporters en sportbonden blijft de relatie tussen sport en politieke aangelegenheden een lastig thema. Jarenlang trainen zij om te mogen presteren op de Olympische Spelen of een WK. De keuze om dan weg te blijven vanwege mensenrechtenschendingen blijkt daardoor lastig. Enerzijds willen sporters en sportbonden politiek en sport nog steeds zoveel mogelijk gescheiden houden. Anderzijds spreken sporters zich steeds meer uit over mensenrechtenschendingen in het gastland en proberen zij op andere manieren dan een boycot aandacht te vragen voor deze problematiek.

Nederlandse sporters en sportbonden

Nederlandse sporters en sportbonden richtten zich in aanloop naar de Spelen in China met name op de verantwoordelijkheid van het IOC en niet op de rol van de sporters, blijkt uit de analyse van de reacties. Zo wilde oud-olympisch zwemmer Pieter van den Hoogenband dat de IOC-voorzitter zich uitsprak voor betere mensenrechten in China, want 'gevraagd of ongevraagd maken wij deel uit van de polemiek die steeds nadrukkelijker ontstaat'.²⁶¹ Ook de betrokken coaches lieten van zich horen en sloten zich aan bij Van den Hoogenband. Zo stelde Cor van der Geest, coach van de

²⁵⁹ 'Sponsors boycotten FIFA en WK 2022', *HP De Tijd*, 28 mei 2015.

²⁶⁰ Idem; Walker, Heere, Parent en Drane, 'Social Responsibility and the Olympic Games', 659-680; Smith en Westerbeek, 'Sport as a Vehicle for Deploying Corporate Social Responsibility', 43-54; 'China: Olympic Sponsors Ignore Human Rights Abuses', *Human Right Watch*, 19 augustus 2008.

²⁶¹ 'Van den Hoogenband uit kritiek op Rogge', *Dag*, 3 juni 2008.

olympische judoka's: '[H]et IOC had de Spelen nooit aan China mogen toewijzen. [...] Wij sporters denken daar wel over, maar het is niet aan ons om te oordelen'.²⁶²

Onder de sporters bestond er verdeeldheid. Volgens Trinko Keen, tafeltennisser en voorzitter van de NOC*NSF Atleten Commissie, was dit niet verwonderlijk. Hij stelde dat de discussie voor atleten veel te laat komt:

'Het is twee voor twaalf. De voorbereiding op het grootste evenement in de carrières van atleten is allang begonnen. De Spelen zijn pas over zeven maanden, maar voor atleten, die al vele jaren werken aan hun droom om op de Olympische Spelen te excelleren, is het ontzettend dichtbij. Daar moeten de topprestaties geleverd worden en daar is alle energie voor nodig'.²⁶³

Het is daarom niet verrassend dat niet alle sporters zich in de situatie verdiept hadden: 'Wij sporters kunnen er niets aan doen dat de Spelen in China zijn. Het is een beslissing van het IOC, ze hadden net zo goed in Timboektoe gehouden kunnen worden', aldus de Nederlandse zeilster Lobke Berkhout. Ook judoka Edith Bosch zei gefocust te zijn op de sport en niet op de schendingen van mensenrechten: 'Ik hou me bij de basics, anders kost het me veel te veel energie. Het klinkt een beetje plat, maar het interesseert me eigenlijk geen ruk waar de Spelen worden gehouden'.²⁶⁴

Met de toenemende protesten in Tibet steeg echter ook de druk op de olympische sporters om een standpunt in te nemen over de mensenrechtensituatie in China. Yves Kummer van de organisatie NL sporter – de sportersvakbond die ruim de helft van alle Nederlandse olympische sporters vertegenwoordigde – stelde: 'We moeten wel gaan en dáár een statement maken'.²⁶⁵ Hij probeerde de sporters zoveel mogelijk uit de media te houden en te voorkomen dat ze uitspraken moesten doen over de situatie, 'ze weten wat er speelt, maar de focus ligt ergens anders'.²⁶⁶ Daarnaast stelde hij dat afzien van deelname geen oplossing zou bieden, omdat het slechts weinig effect zou hebben als een enkele sporter niet aanwezig zou zijn. Juist door wel te gaan zouden de sporters zich kunnen aansluiten bij organisaties, stelling

²⁶² 'China was verkeerde keuze', *NRC Handelsblad*, 27 februari 2008.

²⁶³ 'Wij, Atleten, gáán gewoon', *De Volkskrant*, 16 januari 2008.

²⁶⁴ Gijs van Oosten, 'Nederlands Olympisch Team moet sport promoten en mag mensenrechten aanklaarten', *Het Parool*, 30 oktober 2007.

²⁶⁵ 'Olympische sporters naar Peking?', *EenVandaag*, 18 maart 2008.

²⁶⁶ *Ibidem*.

nemen tijdens de Spelen en hun stem laten horen.²⁶⁷ Hoewel Van Muiswinkel het hier niet mee eens was – en stelde dat door niet te gaan ook een statement gemaakt kan worden – was uiteindelijk de vraag hoe groot de invloed van een boycot door alleen de Nederlandse sporters zou zijn geweest.

De ophef in aanloop naar het WK in Qatar onder de voetballers is tot op heden nog niet zo groot. Nog maar weinig voetballers van zich laten horen. Wel sprak oud-coach Bert van Marwijk zich over de kwestie uit. Hij pleitte niet voor een boycot, maar zei dat de situatie in Qatar waardeloos was: ‘Het allerergste is dat mensen de dood vinden bij de bouw van de stadions, [...] omdat er zulke slechte leefomstandigheden zijn in Qatar. En van arbeiders die dwarsliggen, wordt het paspoort afgepakt. Dat is natuurlijk te gek voor woorden’.²⁶⁸ Daarnaast zou het WK zeker worden verplaatst als de meerderheid van de landen zich hiervoor zou uitspreken, aldus van Marwijk. Maar doordat dit onvoldoende wordt gedaan en de FIFA onvoldoende verantwoordelijk wordt gehouden, is er tot op heden weinig veranderd. Wel heeft de FIFA naar aanleiding van de rapporten van Amnesty International een reactie gegeven:

‘FIFA has been urged by its own advisory board on human rights to press the government in Qatar about the impact of the Kafala system on workers building stadiums for the 2022 World Cup, which campaigners have described as modern slavery’.²⁶⁹

Ondanks de ophef en de druk op de voetbalorganisatie is er vandaag de dag nog steeds sprake van mensenrechtenschendingen in het land.

Sporters in samenwerking met internationale organisaties

Verschillende NGO’s hadden in aanloop naar de Spelen initiatieven opgezet waar sporters zich aan konden verbinden. Waar eerder door de sporters afstand tot politieke aangelegenheden werd bewaard, voelden zij ook steeds meer de druk om zich in te zetten voor de rechten van de mens. Zo zette tijdens de Spelen in 2008 een groep

²⁶⁷ ‘Olympische sporters naar Peking?’, *EenVandaag*, 18 maart 2008.

²⁶⁸ ‘Van Marwijk: WK hoort niet in Qatar’, *NOS*.

²⁶⁹ FIFA, ‘Statement on Amnesty Report’ (versie 12 november 2014),

<http://www.fifa.com/worldcup/news/y=2014/m=11/news=statement-on-amnesty-report-2473903.html> (10 november 2017).

sporters zich in om de mensenrechtenschendingen in China bespreekbaar te maken. Sporters uit onder andere Spanje, Zweden en Nederland bundelden hun krachten en steunden de actie Athletes Do Care, een initiatief van Amnesty International en EU Athletes.²⁷⁰ Met de actie werden atleten opgeroepen om geld te doneren voor mensenrechtenactivisten in China. Voormalig Nederlands hockeyer Marten Eikelboom, was een van de boegbeelden van deze campagne.²⁷¹

Ook door middel van andere initiatieven lieten sporters hun afkeuring blijken. Meer dan veertig sporters schreven een gezamenlijke open brief aan de Chinese president Hu Jintao, waarin zij het mensenrechtenbeleid van China veroordeelden – een initiatief van de organisatie Sports for Peace.²⁷² In de brief vroegen de sporters, waarvan een groot deel meedeed aan de Olympische Spelen, de president zo snel mogelijk een vreedzame oplossing te zoeken in samenwerking met de Tibetaanse leiders. Daarnaast werd een beroep gedaan op de mensenrechten; om voor alle Chinese burgers vrijheid van meningsuiting en geloofsovertuiging te verwezenlijken, mensenrechtenverdedigers niet te intimideren of op te sluiten en de afschaffing van de doodstraf te realiseren.²⁷³ De campagne werd ondersteund door Amnesty International en de International Campaign For Tibet.

Sporters proberen steeds vaker tijdens sportevenementen met statements te komen ten aanzien van de mensenrechten. Maar uiteindelijk blijft ook het argument van veel sporters dat zij geen invloed hebben op de keuze van het land waar de sportevenementen plaatsvinden. Het zijn de instanties die de keuze hebben gemaakt voor een land waar mensenrechtenschendingen plaatsvinden. Om sporters hiervoor op te laten draaien is volgens de sporters niet eerlijk. In de zojuist beschreven gevallen gaven de Nederlandse sporters aan dat het een verkeerde keuze was om naar het betreffende gastland te gaan, maar probeerden de sporters wel een steentje bij te dragen om het onderwerp van de mensenrechtenschendingen bespreekbaar te maken.

²⁷⁰ **EU Athletes:** Een federatie van Europese spelersverenigingen en atletiekbonden die meer dan 35 nationale verenigingen en 25.000 individuele sporters in heel Europa vertegenwoordigd. Via: <http://www.euathletes.org/>

²⁷¹ Gijs van Oosten, 'Sporters geven wel om mensenrechten', *De Volkskrant*, 14 juli 2008; 'Athletes in Action tegen boycot Spelen', *Nederlands Dagblad*, 29 januari 2008.

²⁷² 'Open brief van sporters aan Chinese leider', *NRC Handelsblad*, 8 augustus 2008; Fan Hong en Lu Zhouxiang, *The Politicisation of Sport in Modern China: Communists and Champions* (London 2013), 157.

²⁷³ *Ibidem*, 157.

3.3 Politieke debat

In deze paragraaf wordt ingegaan op het politieke debat dat is gevoerd over de mensenrechtenschendingen in China en Qatar. Argumenten met betrekking tot politieke besluiten, zullen worden belicht. Ook is er aandacht voor politieke internationalisering en de invloed op de beleidsvoering van de Nederlandse regering.

Nederlandse regering

Ten tijde van de Spelen in China was Kabinet-Balkenende IV (2007-2010) zittende. Dit bestond uit een coalitie van CDA, PvdA en ChristenUnie. Nederland was in dezelfde periode ook lid van de Mensenrechtenraad van de VN en wilde dit lidmaatschap benutten om de bescherming van rechten te bevorderen.²⁷⁴ In het beleidsprogramma werden de inspanningen van het kabinet expliciet genoemd. Ze streefde naar ‘een evenwichtige en uitgesproken inzet voor mensenrechten overal ter wereld’.²⁷⁵ Tijdens deze regeringsperiode liepen de debatten met betrekking tot de mensenrechtensituatie rondom de Spelen hoog op.

Sinds de toewijzing van het WK aan Qatar regeerde Kabinet-Rutte II (2012-2017) met een coalitie van de VVD en PvdA en Rutte III sinds oktober 2017 met VVD, CDA, D66 en ChristenUnie.²⁷⁶ In beide regeerakkoorden, onder de regering Rutte (II en III), was de rol van de mensenrechten minder expliciet opgenomen en werd in slechts één zin gepleit voor ‘het bevorderen van de internationale rechtsorde en de mensenrechten’.²⁷⁷ De aandacht voor de mensenrechtensituatie in Qatar was wel aanwezig in de politieke debatten, maar is tot op heden nog beperkt. Dit heeft mogelijk te maken met het feit dat het WK pas in 2022 zal plaatsvinden. In deze paragraaf zullen de politieke debatten voor beide evenementen uiteen worden gezet en zal ook de rol van de internationale instituties worden belicht.

Sinds het opstellen van de mensenrechtennota heeft het mensenrechtenbeleid van de Nederlandse regering een ware transformatie doorgemaakt. De visie van het beleid is duidelijker geworden. Eerder overheerste de vraag *of*

²⁷⁴ ‘Troonrede’ (versie 18 september 2007) <http://www.troonredes.nl/troonrede-18-september-2007/> (22 december 2017).

²⁷⁵ ‘Samen werken samen leven Beleidsprogramma Kabinet Balkenende IV 2007-2011’ (versie 14 juni 2007) <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2007/06/14/beleidsprogramma-2007-2011> (24 december 2017), p. 14-15.

²⁷⁶ ‘Kabinet-Rutte-Asscher (2012-2017)’ (versie onbekend), <https://www.rijksoverheid.nl/regering/over-de-regering/kabinetten-sinds-1945/kabinet-rutte-asscher> (13 december 2017).

²⁷⁷ ‘Regeerakkoord bruggen slaan’ (versie 29 oktober 2012), <file:///C:/Windows/Temp/regeerakkoord.pdf> (13 december 2017).

mensenrechtenschendingen in de sportsector een aangelegenheid waren voor de Nederlandse regering. Nu is die vraag niet langer of sport een politieke aangelegenheid is, maar op welke manier de overheid hier haar verantwoordelijkheden kan nemen. Hoewel sommige politici nog steeds overtuigd zijn van het feit dat sport en politiek gescheiden moeten blijven, overheerst de gedachte dat deze niet gescheiden *kunnen* blijven. Sport is tenslotte onderdeel van de maatschappij en de maatschappij is een klankbord voor de politiek - de politiek reageert op de ontwikkelingen in de maatschappij.²⁷⁸ Dit betekent niet dat Nederlandse politici zich direct met de sport willen bemoeien, want nog steeds is er een individuele verantwoordelijkheid voor de sportorganisaties. Dit sluit echter het uitoefenen van enkele politieke handelingen en discussies in aanloop naar, en ten tijde van, grote sportevenementen niet uit. Het aantal instrumenten dat de overheid de afgelopen jaren heeft ontwikkeld om mensenrechten aan te kaarten is, zowel in nationaal als internationaal verband, toegenomen.²⁷⁹

Op nationaal niveau was in aanloop naar de Olympische Spelen in China een felle discussie over de aanwezigheid van politici en gezagsdragers tijdens de openingsceremonie.²⁸⁰ Onder andere GroenLinks pleitte ervoor dat bewindslieden niet moesten afreizen naar China vanwege het gewelddadige optreden tegen Tibetaanse demonstranten.²⁸¹ Staatssecretaris van Buitenlandse Zaken Frans Timmermans, stelde echter dat juist het behouden van contacten kan helpen met het openhouden van de discussie en het duidelijk maken van de Nederlandse positie ten aanzien van mensenrechten. Afreizen naar China werd gezien als een groeikans voor dialoog, aldus Timmermans:

‘[Het is] altijd zo geweest dat als een land de Olympische Spelen organiseert, dat land onder een internationaal vergrootglas ligt. Dat biedt de gelegenheid

²⁷⁸ *Verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten Generaal*, ‘Verslag openbare ronde tafelbijeenkomst China, de Olympische Spelen en mensenrechten’, 2007-2008, 31 200 V, nr. 70, doc. 2, (geen datum).

²⁷⁹ Ministerie van Buitenlandse Zaken, ‘Mensenrechtenrapportage 2015’ (versie 21 juni 2016), <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/mensenrechten/documenten/rapporten/2016/06/21/mensenrechtenrapportage-2015> (18 november 2017).

²⁸⁰ *Verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten Generaal*, ‘Aanhangsel van de Handelingen Vragen gesteld door de leden der Kamer, met de daarop door de regering gegeven antwoorden’, 2007-2008, 2127, nr. 2, 22 april 2008; *Verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten Generaal*, ‘Vragen van de leden Van Gennip en Çörüz (beiden CDA) aan de minister van Buitenlandse Zaken over een Chinese mensenrechtenactivist’, 2007-2008, 64, nr. 8, (geen datum); *Verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten Generaal*, ‘Vragen van het lid Halsema aan de minister a.i. van Buitenlandse Zaken over de protesten in de Tibetaanse hoofdstad Lhasa en de voortgang van de Tibetaanse protestmars richting China’, 2007-2008, 2070815700, nr. 7, 26 maart 2008.

²⁸¹ *Ibidem*.

om zaken aan de orde te stellen. Naar de opvatting van de Nederlandse regering is dat nog steeds een positieve benadering die meer resultaten oplevert dan om nu te pleiten voor het verbreken van contacten of het boycotten van de Olympische Spelen'.²⁸²

Sportevenementen werden daarmee juist meer gebruikt om politiek te bedrijven, zonder dat er gepleit werd voor een boycot, maar door middel van dialoog. Ook toenmalig minister-president Balkenende pleitte voor blijvende betrokkenheid en samenwerking.²⁸³ Deze lijn wordt vooralsnog doorgezet, ook met betrekking tot de voorbereidingen voor de WK in Qatar, waarbij door middel van dialoog wordt gepoogd druk uit te oefenen en de mensenrechtenthematiek aan te kaarten.²⁸⁴ Op bilateraal niveau voerde Nederland gesprekken, demarches en mensenrechtenconsultaties om mensenrechten bespreekbaar te maken. Daarnaast werden door Nederland rechtszaken van dissidenten bijgewoond en programma's uitgevoerd ter versterking van de rechtsstaat. Ook tijdens andere missies dan alleen die over de mensenrechten, werd het thema aangekaart. Zo werd dit onderwerp ook aangesneden tijdens handelsmissies naar Qatar en China.²⁸⁵

De versterkte relatie tussen sport en politiek blijkt niet alleen uit het feit de regering zich meer uitspreekt over mensenrechtenschendingen rondom sportevenementen. Dit blijkt ook uit de oproep vanuit de politiek aan de sportbonden om, waar mogelijk, verantwoordelijkheid te nemen en te voorkomen dat sportevenementen in landen met ernstige mensenrechtenschendingen plaatsvinden. Minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport, Edith Schipper, deed in een brief een oproep aan het NOC*NSF, waarin zij de internationale sportbonden aandacht vroeg te schenken aan de toewijzing van grote sportevenementen.²⁸⁶ Ook met betrekking tot de kwestie van het WK in Qatar is dit al minimaal besproken in de

²⁸² *HTK*, 'Vragen van de leden Van Gennip en Çörüz', 2007-2008, 64 doc. 8.

²⁸³ *Verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 'Vragen van de leden Voordewind (ChristenUnie) en Van Baalen (VVD) aan de minister-president, minister van Algemene Zaken en de staatsecretaris van Volksgezondheid, Welzijn en Sport over het bijwonen van de openingsceremonie van de Olympische Spelen in Beijing', 2007-2008, antwoorden 2126, nr. 14, 31 maart 2008.

²⁸⁴ *Verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 'Vragen van de leden Servaes, Kerstens en Van Dekken (ingezonden 11 juni 2014)', 2013-2014, 2385, 4 juli 2014.

²⁸⁵ *Ibidem*.

²⁸⁶ *Verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 'Brief NOC*NSF', 2013-2014, 30 234, nr. 95, 30 januari 2014.

Tweede Kamer, een duidelijke oproep vanuit de regering aan de sportbond is hierover nog niet geweest.²⁸⁷

Internationaal politiek niveau

Hoewel de Nederlandse regering zich op verschillende manieren inzet voor de mensenrechten, volgt het tegelijkertijd ook de richting van de EU. Binnen de EU werden officiële gesprekken gevoerd en verklaringen afgegeven. Zo werden ieder halfjaar een EU-China Mensenrechtendialoog en seminar gehouden en zijn er in Europees verband richtlijnen en programma's op mensenrechtengebied.²⁸⁸ Daarnaast zijn binnen de EU verschillende resoluties opgesteld omtrent de mensenrechtenschendingen in aanloop naar de Spelen.²⁸⁹ In deze resoluties werd benadrukt dat het de verantwoordelijkheid van de EU is om met één stem te spreken. Er werd beklemtoond dat er samengewerkt diende te worden met alle nationale olympische comités en Europese olympische sponsors om een basis te creëren voor verantwoord gedrag bij de voorbereidingen voor, tijdens en na de Olympische Spelen.²⁹⁰ Daarnaast werd opgeroepen om gezamenlijk druk uit te oefenen op China om mensenrechten in acht te nemen. Ook werd een beroep gedaan op het IOC om haar verplichtingen na te komen en waar nodig druk op de organisatie van de Spelen uit te oefenen om mensenrechten in acht te nemen.²⁹¹ Dit werd opnieuw gedaan naar aanleiding van de onrust in Tibet.²⁹²

Ook minister van Buitenlandse Zaken, Maxime Verhagen (CDA), benadrukte deze manier van samenwerking in Europees verband, omdat het volgens hem geen zin heeft als Nederland in haar eentje wegblijft.²⁹³ De druk die landen gezamenlijk kunnen uitoefenen is namelijk veel groter dan de druk van een land alleen. Als de hele wereld meekijkt, voelt het gastland meer druk om inderdaad aanpassingen te maken.²⁹⁴ Hetzelfde geldt voor de VN die China attent hebben gemaakt op de ondertekende en

²⁸⁷ *Verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 'Mensenrechten in het buitenlands beleid', 2014-2015, 32 735, nr. 145 (12 augustus 2015) p. 10.

²⁸⁸ Arts, 'Mensenrechten in Nederland', 297; Oomen, *Rights for Others*, 15.

²⁸⁹ European Parliament, 'Resolution on the EU-China Human Rights Dialogue (EU-China Summit)' (versie 11 december 2007), <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=MOTION&reference=B6-2007-0547&language=EN> (22 december 2017); European Parliament, 'European Parliament resolution of 10 april 2008 on Tibet' (versie 10 april 2008), <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=TA&reference=P6-TA-2008-0119&language=EN> (23 december 2017).

²⁹⁰ *Ibidem*.

²⁹¹ *Ibidem*.

²⁹² European Parliament, 'European Parliament resolution of 10 april 2008 on Tibet'.

²⁹³ 'Van Agt: Premier en prins niet naar Peking', *Dag*, 9 april 2008.

²⁹⁴ *HTK*, 'Mensenrechtenstrategie voor het Buitenlands beleid', 15 31 263, 17, 26 mei 2008.

geratificeerde verdragen. De VN vroegen China nadrukkelijk om zich hieraan te houden.²⁹⁵

Over de situatie in Qatar zijn tot op heden enkele documenten verschenen in EU-verband. De EU heeft een speciale resolutie aangenomen met betrekking tot de migrantarbeiders. In deze resolutie (2011) vroeg het Europees Parlement om afschaffing van het 'kafala'-systeem en hervorming van het arbeidsrecht van Qatar, daarnaast werd gevraagd om inclusief rechten voor vakbonden zodat migranten verzekerd konden worden van volledige sociale en juridische.²⁹⁶ Hierbij vroeg het Europees Parlement ook aan Europese bedrijven, die werkzaam zijn in Qatar, zich niet schuldig te maken aan mensenrechtenschendingen. Daarnaast is in 2013 nog aan Qatar gevraagd om internationale verdragen rondom mensenrechten te ondertekenen en ratificeren.²⁹⁷ Ook heeft het Europees Parlement een beroep gedaan op de FIFA om meer druk uit te oefenen op het land. Binnen de VN was er nog relatief weinig aandacht voor de situatie, er werd bedreigd met officiële onderzoekscommissies als geen veranderingen werden doorgevoerd. Tot op heden hebben deze vormen van soft power nog weinig effect gehad.²⁹⁸

3.4 Relatie publieke en politieke debatten

De bovenstaande voorbeelden laten zien dat er sterke politieke aandacht voor mensenrechtenschendingen bij sportevenementen is gekomen. Dit komt onder andere voort uit het feit dat bij het organiseren van een mondiaal sportevenement alle ogen ter wereld op de organisator zijn gericht. Daarnaast bestaat zijn er veel meer NGO's opgericht en is er meer publieke aandacht zijn gekomen voor mensenrechtenschendingen. Doordat NGO's het maatschappelijk belang representeren, is het voor politici en politieke partijen van groot belang om hen tevreden te houden. Het is namelijk een onderdeel van het draagvlak van de

²⁹⁵ Human Rights in China, '2008 Beijing Olympics: The Price of National Glorification'

²⁹⁶ European Parliamentary Research Service, 'Briefing, Migrant Workers' Conditions in Qatar' (versie 25 november 2013), <http://www.europarl.europa.eu/eplibrary/Migrant-workers-conditions-in-Qatar.pdf> (23 december 2017); 'Europees Parlement, 'European Parliament resolution of 24 March 2011 on European Union relations with the Gulf Cooperation Council (2010/2233(INI))' (versie 24 maart 2011), <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P7-TA-2011-0109+0+DOC+XML+V0//EN&language=EN> (24 december 2017); Europees Parlement, 'European Parliament resolution of 24 April 2008 on the free trade agreement between the EC and the Gulf Cooperation Council' (versie 24 april 2008), <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P6-TA-2008-0181+0+DOC+XML+V0//EN&language=EN> (24 december 2017).

²⁹⁷ Ibidem.

²⁹⁸ Ibidem.

samenleving die zij representeren. Dit geeft de NGO's een zekere mate van overwicht om iets te bereiken in de samenleving.²⁹⁹

NGO's en publieke initiatieven hebben door hun groei en draagvlak een steeds belangrijkere rol hebben ingenomen, die doorwerkt in het politieke debat. Dit betekent niet dat het volgen van mensenrechtenschendingen geen verantwoordelijkheid meer is van een overheid, maar dat de rol die de NGO's innemen groter is geworden. Het is voor overheidsinstanties namelijk onmogelijk om overal de vinger aan de pols te houden; met de komst van NGO's is de taak voor overheden hiermee gedeeltelijk verlicht.³⁰⁰ Door deze verschuiving kan door overheden, naast de signalering van schendingen van mensenrechten, meer geïnvesteerd worden in het versterken van de mensenrechten. Dit is wellicht niet een direct, maar wel een indirect resultaat van de opkomst van mensenrechtenorganisaties.³⁰¹

Naast deze verschuiving binnen het maatschappelijke en politieke kader, is de internationale betrokkenheid van staten de afgelopen decennia groter geworden. Zoals hierboven uiteengezet is, wordt er steeds meer in blokvorming geopereerd. Dit is met name van belang in het geval van schendingen door grootmachten, omdat de politieke druk die een klein land kan uitoefenen vaak onvoldoende is en zelfs in het nadeel zou kunnen zijn voor dat land. Zo werd in de casus voor de Olympische Spelen in China al snel duidelijk dat een Nederlandse boycot nadelig kan zijn voor de Nederlandse samenleving, omdat deze sterk afhankelijk is van de Chinese handel. Tegelijkertijd kleven ook nadelen aan de versterking van internationale betrokkenheid. Een risico is dat landen niet het voortouw durven te nemen wanneer het gaat om radicale beslissingen tegen mensenrechtenschenders – bijvoorbeeld het opleggen van sancties. Dit heeft als gevolg dat landen elkaar aankijken en geen actie ondernemen, waardoor belangrijke politieke verantwoordelijkheden onbewust op de schouders van de NGO's komen te liggen. Het is belangrijk dat overheden hiervoor blijven waken.

3.5 Tussentijdse conclusie

Sinds het opstellen van de mensenrechtennota in 1979 hebben mensenrechten zowel op nationaal als internationaal niveau grond gewonnen. Dit komt met name door de groei van maatschappelijk bewustzijn door de toename in het aantal NGO's en de

²⁹⁹ Ann Marie Clark, 'Non-Governmental Organizations and their Influence on International Society', *Journal of International Affairs* 48(1995)2, 507-526, aldaar 510-511.

³⁰⁰ Ibidem, 507-08.

³⁰¹ Ibidem, 510.

komst van sociale media. Waar in de jaren '80 nog de discussie gaande was over het scheiden van sport en politiek, wordt deze verwevenheid vandaag de dag internationaal erkend.

De rol van de publieke opinie is op basis van bovenstaande analyse de afgelopen jaren alleen maar gegroeid, dit in tegenstelling tot wat Baehr, Castermans-Holleman en Grünfeld beargumenteren. Het publieke debat heeft meerdere facetten gekregen. Naast mensenrechtenorganisaties zijn nu ook het bedrijfsleven, bekendheden, vakbonden en de sporters zich steeds meer publiekelijk gaan uitspreken over mensenrechten. Waar sporters bijvoorbeeld in de jaren '80 terughoudend waren over mensenrechten of afstand namen van enige verantwoordelijkheid, is hun aanwezigheid in het publieke debat nu onmiskenbaar. Hoewel er op internationaal niveau soms meer aandacht is voor mensenrechten dan vanuit de Nederlandse samenleving, zoals het geval is bij het bedrijfsleven, beïnvloeden deze internationale initiatieven ook de Nederlandse publieke opinie. Allereerst, omdat internationale initiatieven – in dit geval internationale bedrijven – druk kunnen uitoefenen op nationale initiatieven of nationale bedrijven. Nationale bedrijven zijn bijvoorbeeld soms afhankelijk van internationale bedrijven. Daarnaast spelen sociale media hier een belangrijke rol in. Nieuws verspreidt zich veel sneller. Doordat vooraanstaande internationale bekendheden, bedrijven of sporters zich over bepaalde casuïstiek uitspreken, zijn nationale bedrijven, bekendheden of sporters ook eerder geneigd zich hierbij aan te sluiten. De relatie tussen nationale en internationale initiatieven is hierdoor veel belangrijker geworden en zorgt voor een veel rijker publiek debat.

Het vergrote publieke debat zorgt ook voor vergrote druk op de politiek, zoals in de vorige paragraaf is beschreven. De intensiteit waarmee de mensenrechtenproblematiek wordt besproken, blijft daardoor aanwezig in het politieke debat. Nederlandse politici laten zien dat zij welwillend zijn en het van belang achten dat mensenrechten hoog op de politieke agenda blijven staan. De reacties van politici zijn in die mate veranderd dat er op politiek niveau meer gericht wordt op het creëren van bereidwilligheid en bewustzijn, dan op het treffen van sancties ten aanzien van mensenrechtenschendingen. Het bespreekbaar maken en het inzetten van soft power wordt belangrijker geacht dan het gebruik van hard power. Harde maatregelen kunnen rekenen op harde reacties, waarbij men mogelijk het tegenovergestelde bereikt. Het doel is een goede balans zoeken tussen doortastend

optreden en het dialoog openhouden. Daarnaast wordt er naast bilateraal optreden door Nederland, ook veel gekeken naar wat er gebeurt op internationaal niveau en welke sancties daar passend worden bevonden. Mede doordat zelfstandig optreden door één land, vaak weinig impact maakt.

Hoofdstuk 4 – Conclusie en discussie

In de inleiding van deze scriptie werd het debat van Baehr, Castermans-Holleman en Grünfeld aangekaart. Zij beargumenteerden dat de Nederlandse regering steeds minder is gaan handelen ten aanzien van mensenrechtenproblematiek. Door de toename van het aantal samenwerkingsverbanden, zou het steeds moeilijker zijn geworden voor een land als Nederland om een onafhankelijke positie hierin in te nemen en onafhankelijk te handelen. Daarnaast stelden zij dat Nederlanders gewend zijn geraakt aan het thema van de mensenrechtenschendingen en zich daarom minder hiervoor zouden inzetten. Om dit te onderzoeken stond de volgende hoofdvraag in deze scriptie centraal: Is de Nederlandse regering minder uitgesproken over mensenrechtenproblematiek in haar buitenlandse politiek met betrekking tot wereldsportevents sinds 2002 en hoe is dit zichtbaar binnen het politieke debat?

In aanloop naar het WK in Argentinië (1978) stonden de mensenrechten al hoog op de Nederlandse politieke agenda. Het idee om mensenrechten onderdeel te laten zijn van het Nederlandse buitenlandbeleid was tevens in ontwikkeling. Hoewel mensenrechten een actueel thema waren binnen de politiek, bleef in aanloop naar het WK het argument klinken dat sport en politiek gescheiden moesten blijven. Deze visie veranderde gedeeltelijk op het moment dat de Olympische Spelen in Sovjet-Unie (1980) zouden plaatsvinden ten tijde van de Koude Oorlog. De inval in Afghanistan door de SU, met een mogelijke verschuiving in het machtsevenwicht als gevolg, zorgde voor toenemende politieke bemoeienis rondom het sportevenement. Zoals gesteld in de tussentijdse conclusie, waren voor de Nederlandse regering zowel de mensenrechtenschendingen in de SU als de verstoring van de detente aanleiding om zich actief uit te spreken over maatregelen rondom de Spelen. De olympische sporters werden door de regering gevraagd de Spelen te boycotten. Toch kan hierbij een kritische kanttekening worden geplaatst, want de debatten gingen met name over het al dan niet boycotten van de Spelen en veel minder over de mensenrechtenkwestie zelf. De bespreking van de mensenrechtensituatie op politiek niveau was daardoor veel minder intensief dan rondom het WK in 1978. De boycot stond centraal in het politieke debat.

Het politieke debat dat in deze periode gevoerd werd, was basaal. De twee belangrijkste zaken die werden besproken waren de scheiding tussen sport, mensenrechten en politiek en vervolgens het discussiepunt van een eventuele boycot.

Hierbij dient te worden opgemerkt dat een visie, zowel nationaal als internationaal, rondom mensenrechten ook afhankelijk is van het politieke klimaat waarin het debat zich afspeelt. Zo waren de beslissingen rondom de Olympische Spelen in Moskou (1980) grotendeels beïnvloed door de Koude Oorlog. Uiteraard waren de mensenrechten in het geding, maar de ontspanningsfase speelde tevens een grote rol bij de beslissingen die werden genomen en de adviezen die werden gegeven. Mensenrechten stonden daarmee ook in de jaren '80 niet altijd op de eerste plaats.

In de jaren die volgden is het politieke debat veel uitgebreider geworden, zoals ook terug te zien is in de casussen van China (2008) en Qatar (2022). Er werd niet langer getracht een scheiding aan te houden tussen sport en politiek. Sport werd steeds meer gezien als een onderdeel van de maatschappij en daarmee ook een onderwerp dat de politiek aangaat. Mede doordat mensenrechten steeds vaker in de belangstelling zijn komen te staan, onder andere door de komst van sociale media en toename van betrokken NGO's, worden discussies op grotere schaal gevoerd. De versterkte maatschappelijke betrokkenheid ook is terug te zien in de mate waarin ook sporters en het bedrijfsleven verantwoordelijkheid toegewezen wordt tijdens een WK of Olympische Spelen. Zij spelen namelijk een belangrijke rol bij deze evenementen, zonder sporters en het bedrijfsleven kunnen evenementen geen doorgang vinden. Sporters, sportbonden en het bedrijfsleven zijn zich, in vergelijking tot de jaren '80 (Argentinië en Sovjet-Unie), steeds vaker gaan uitspreken over de mensenrechtenschendingen in nationaal en internationaal verband. Wel moet worden opgemerkt dat zowel het politieke als maatschappelijke debat over de kwestie van het WK in Qatar nog niet erg sterk is geweest. Dit valt te verklaren door het feit dat het WK in Qatar nog niet heeft plaatsgevonden en nog enkele jaren op zich laat wachten. De mate waarin dit debat van de grond komt in Nederland, zal mogelijk ook nog afhangen van het feit of het Nederlandse team zich zal plaatsen voor het WK. Desalniettemin, het draagvlak in de maatschappij lijkt op basis van bovenstaande argumentatie juist vergroot, in tegenstelling tot wat Baehr, Castermans-Holleman en Grünfeld beargumenteren.

Bovenstaande ontwikkelingen zorgden voor een geëvolueerd debat op politiek niveau. Daarnaast zijn bij het bepalen van politieke standpunten de internationale samenwerkingsverbanden een grotere rol gaan spelen. Het einde van de Koude Oorlog betekende een grotere 'continentale betrokkenheid' en meer samenwerking in

internationale instanties.³⁰² Baehr, Castermans-Holleman en Grünfeld beargumenteerden dat het wellicht moeilijker is om een onafhankelijke positie in te nemen in multilaterale samenwerkingsverbanden omtrent mensenrechten, omdat internationale instanties druk uitoefenen op landen. Vanuit de EU werd bijvoorbeeld gepleit voor een unaniem geluid ten aanzien van de mensenrechtenschendingen in China (2008). Daar staat tegenover dat mensenrechten juist een steeds belangrijker rol innemen op het internationale toneel, waaronder in VN- en EU-verband. De politieke instrumenten om mensenrechtenschendingen aan te kaarten zijn daarmee uitgebreid – van alleen boycotten naar dialoog, economische sancties, e.a. Hoewel het klopt dat Nederland zich steeds meer in internationaal verband inzet voor de mensenrechten, is de Nederlandse regering ook nog steeds op bilateraal niveau actief. Het bepalen van een gemeenschappelijk standpunt sluit daarmee unilateraal handelen niet uit. Het debat in de Nederlandse politiek over mensenrechtenschendingen en sport is mede door politieke samenwerkingsverbanden in de recente casussen (Spelen 2008 en WK 2022) veelomvattender en diepgaander geworden dan dat het rond de jaren '80 was.

Op basis van de bovenstaande argumenten is het te eenvoudig om te stellen dat de Nederlandse regering minder uitgesproken is over mensenrechten sinds 2002. Er heeft juist een verschuiving plaatsgevonden. Waar in de jaren '80 een felle ja-nee discussie gaande was over de deelname aan grote sportevenementen in gastlanden waar mensenrechten geschonden worden, is er nu een structureler debat over de manier waarop de problematiek aangekaart kan worden. Er wordt meer gebruik gemaakt van soft power, hiermee wordt meer bereikt dan met hard power. In plaats van een sanctie op te leggen, krijgt het schendende land juist adviezen aangereikt om de mensenrechtensituatie te veranderen. De manieren waarop mensenrechtenproblematiek wordt aangekaart is daarmee uitgebreid. De Nederlandse regering heeft daarmee een duidelijkere visie gekregen sinds het opstellen van de nota in '79 omtrent welke kant zij op wil met haar mensenrechtenbeleid. Kortom, de Nederlandse regering voert nog steeds een actief mensenrechtenbeleid.

Uiteindelijk kan er niet voorbij worden gegaan aan het feit dat mensenrechten bij sportevenementen slechts een klein onderdeel zijn van het gehele mensenrechtenbeleid van Nederland. Mensenrechtensituaties worden vaak intensief

³⁰² Ministerie van Buitenlandse Zaken, Herijking buitenlands beleid. Den Haag: Ministerie van Buitenlandse Zaken, september 1995, pg. 5 en 9

besproken in zowel de politiek als maatschappij rondom grote sportevenementen, omdat tijdens deze evenementen de schijnwerper op het gastland is gericht. De noodzaak om politieke debatten over mensenrechtenschendingen te voeren is daardoor wellicht groter. Waar het statement van Baehr, Castermans-Holleman en Grünfeld gaat over het algehele mensenrechtenbeleid, ging deze scriptie alleen over mensenrechtenschendingen rondom sportevenementen. Er kunnen daarom geen generaliserende uitspraken worden gedaan over het gehele mensenrechtenbeleid. Hiervoor zal aanvullend onderzoek gedaan moeten worden.

Veelgebruikte afkortingen

ANP	Algemeen Nederlands Persbureau
CDA	Christen-Democratisch Appèl
D66	Democraten 66
EG	Europese Gemeenschap
EU	Europese Unie
FIFA	Federation Internationale de Football Association
FNV	Federatie Nederlandse Vakbeweging
GBVB	Gemeenschappelijke Buitenlands- en Veiligheidsbeleid
HEK	Handelingen Eerste Kamer
HTK	Handelingen Tweede Kamer
KNVB	Koninklijke Nederlandse Voetbal Bond
NGO	non-gouvernementele organisatie
PvdA	Partij van de Arbeid
PPR	Politieke Partij Radicalen
SGP	Staatkundig Gereformeerde partij
SP	Socialistische Partij
SU	Sovjet-Unie
VN	Verenigde Naties
VS	Verenigde Staten
VVD	Volkspartij voor Vrijheid en Democratie

Literatuurlijst

Secundaire literatuur

- Adviesraad Internationale Vraagstukken, *Een Mensenrechtenbenadering van Ontwikkelingssamenwerking* (30 april 2003)30, <https://aiv-advice.nl/download/22af9c29-f368-4431-af98-98934951fb7d.pdf> (27 december 2017).
- Arts, Karin, 'Mensenrechten in Nederland', *Sociologie* 11(2015)2 11(2), 297 – 300.
- Baehr, Peter Monique Castermans-Holleman en Fred Grünfeld, *Human Rights in the Foreign Policy of the Netherlands* (New York 2002).
- Baehr, Peter Monique Castermans-Holleman en Fred Grünfeld, 'Human Rights in the Foreign Policy of the Netherlands', *Human Rights Quarterly* 24(2002)4, 992-1010.
- Baehr, Peter en Monique Castermans, 'The promotion of human rights: The Netherlands at the UN', in *The Netherlands and the United Nations: selected issues* (Den Haag 1990).
- Baehr, Peter 'Mensenrechten over de grenzen: De Adviescommissie Mensenrechten Buitenlands Beleid', *NJCM Bulletin* (Leiden September 1986) 509-517.
- Baud, Michiel, *Militair geweld, burgerlijke verantwoordelijkheid. Argentijnse en Nederlandse perspectieven op het militaire bewind in Argentinië (1976-1983)* (Den Haag 2001).
- Black, David, 'The symbolic Politics of Sport Mega-Events: 2010 in Comparative Perspective', *South African Journal of Political Studies*, 34(2007)3, 261-276.
- Boli, John en George M. Thomas, 'World Culture in the World Polity: A Century of International Non-Governmental Organization', *American Sociological Review* 62(1997)2, 171-190.
- Brannagan, Paul Michael & Richard Giulianotti, 'Soft power and soft disempowerment: Qatar, global sport and football's 2022 World Cup finals', *Leisure Studies* 34(2015)6, 703-719.
- Brownell, Susan, 'Human rights and the Beijing Olympics: Imagined Global Community and the Transnational Public Sphere', *The British Journal of Sociology* 63(2012)2, 306-327.
- Castermans-Holleman, Monique, *Het Nederlandse mensenrechtenbeleid in de Verenigde Naties* (Den Haag 1992).
- Clark, Ann Marie, 'Non-Governmental Organizations and their Influence on International Society', *Journal of International Affairs* 48(1995)2, 507-526.
- Deen, Bob en Jan Marinus Wiersma, '40 jaar Helsinki: geen tijd om te vieren', *Internationale Spectator* 69(2015)6.

https://spectator.clingendael.org/pub/2015/6/40_jaar_helsinki_geen_tijd_om_te_vieren/ (12 november 2017).

De Hert, Paul, 'Balancing Security and Liberty within the European Human Rights Framework. A Critical Reading of the Court's Case Law in the Light of Surveillance and Criminal Law Enforcement Strategies after 9/11', *Special Issue on Terrorism: Law Review*, 1(2005)1, 68 - 98.

Economy, Elizabeth C. and Adam Segal, 'China's Olympic Nightmare: What the Games mean for Beijing's Future', *Foreign Affairs* 87(2008)4, 47-56.

Essex, Stephen en Brian Chalkley 'Urban transformation from hosting the Olympic Games', *University lecture on the Olympics – International Chair in Olympism (IOC-UAB)* (2003) 5-7.

Glynn, Carroll J., en Michael E. Hoge, *Public Opinion* (Ohio 2008).

Goldblatt, David, *The Ball is Round: A Global History of Football* (Londen 2006).

Grix, Jonathan en Donna Lee, 'Soft Power, Sports Mega-Events and Emerging States: The Lure of the Politics of Attraction', *Global Society* 27(2013)4, 521-536.

Guest, Iain, *Behind the Disappearances. Argentina's Dirty War Against Human Rights and the United Nations* (Philadelphia 1990).

Guttmann, Allen 'The Cold War and the Olympics', *International Journal* 43(1988)4, 554-568.

Guzman Bouvard, Marguerite, *Revolutionizing motherhood. The mothers of the Plaza de Mayo* (Washington 2004).

Haverkamp, Aad, *De politieke Spelen? De dynamiek van de maatschappelijke discussies over het boycotten van de Olympische Spelen in 1939, 1956 en 1980* (Groningen 2012).

Hellema, Duco, *Nederland in de wereld. De buitenlandse politiek van Nederland* (Houten 2016).

Herman, Joost 'The Dutch Drive for Humanitarianism in: Gidsland is there a Mentor State', *International Journal* 61(2005-2006)4, 859-874.

Hong, Fan en Lu Zhouxiang, *The Politicisation of Sport in Modern China: Communists and Champions* (Londen 2013).

Horne, John en Wolfram Manzenreiter, 'An Introduction to the Sociology of Sports Mega-Events', *The Sociological Review* 54(2006)2, 1-24.

Jackson, David J., 'Selling Politics', *Journal of Political Marketing* 6(2008)4, 67-83.

- Jackson, David J. en Thomas I.A. Darrow, 'The Influence of Celebrity Endorsements on Young Adults' Political Opinion', *Press and Politics* 10(2005)3, 80-98.
- Jackson Steven J. en Stephen Haigh, 'Between and Beyond Politics: Sport and Foreign Policy in a Globalizing World', *Sports in Society* 11(2008)4, 349-358.
- Kanin, David B., *A Political History of the Olympic Games* (Michigan 1981).
- Kidd, Bruce en Peter Donnelly, 'Human Rights in Sports', *International Review for the Sociology of Sport* 35(2000)2, 131-148.
- Donnelly, Peter, 'Sport and Human Rights', *Sport in Society* 11(2008)4, 381-394.
- Kissoudi, Penelope, 'Antidote to War. The Balkan Games' in J.A. Mangan ed. *Militarism, Sport, Europe. War Without Weapons* (Londen 2003), 145-168.
- Kleistra, Yvonne, 'Nederlands Buitenlandbeleid als een donut', in Duco Hellema, Mathieu Segers en Jan Rood (red.) *Bezinning op het buitenland: Het Nederlands buitenlands beleid in een onzekere wereld* (Den Haag 2011), 123-150.
- Kuitenbrouwer, Maarten, 'De rol van de mensenrechten in het buitenlandse beleid van Nederland na 1945: politicologische en historische literatuur', *BMGN* 118(2003)2, 179-192.
- Lahusen, Christian, 'International Campaigns in Context: Collective Action between the Local and the Global' in D. Della Porta, H. Kriesi, D. Rucht (ed.), *Social Movements in a Globalizing World* (Londen 1999), 189-205.
- Lu, Hong en Lening Zhang, 'Death Penalty in China: The Law and the Practice', *Journal of Criminal Justice* 33(2005)4, 367-376.
- Luard, Evan, *Human rights and Foreign Policy* (Oxford 1981).
- Luban, David, 'The War on Terrorism and the End of Human Rights', *Philosophy & Public Policy Quarterly* 22(2002)3, 9-14.
- Malcontent, Peter, 'Nederland en de mensenrechten', in: J. Pekelder, R. Raben en M. Segers (red.), *De wereld volgens Nederland* (Utrecht 2015) 128-151.
- McWilliams, Abigail en Donald Siegel, 'Corporate Social Responsibility: A Theory of the Firm Perspective', *The Academy of Management Review* 26(2001)1, 117-127.
- Mouffe, Chantal, *On the Political (Thinking in Action)* (Londen 2005).
- Munck, Gerardo L., *Authoritarianism and Democratization: Soldiers and Workers in Argentina, 1976 – 1983* (Pennsylvania 1998).
- 'Neerlands Hoop – 1968-1979' (versie onbekend), www.freekdejonge.nl (12 oktober 2017).

- Noten, Deidre, *Nogmaals de Nota: Een evaluatie van het Nederlandse Mensenrechtenbeleid* (Doctoraalscriptie Universiteit Utrecht 1997).
- Nye, Joseph S. Jr., 'Public Diplomacy and Soft Power', *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* (2008)616, 94-109.
- Nye, Joseph S. Jr., 'What New World Order?', *Foreign Affairs* 71(1992)2, 83-96.
- Oomen, Barbara, *Rights for Others: The Slow Home-Coming of Human Rights in the Netherlands* (Cambridge 2014).
- Parlementair Documentatie Centrum, 'Kabinet-Van Agt I (1977-1981)' (versie onbekend), https://www.parlement.com/id/vh8lnhronvw8/kabinet_van_agt_i_1977_1981 (23 november 2017).
- Rheingold, Howard, 'Using Participatory Media and Public Voice to Encourage Civic Engagement', in W. Lance Bennett (ed.) *Civic Life Online: Learning How Digital Media Can Engage Youth* (Cambridge 2008) 97-118.
- Rose, Andrew K. en Mark M. Spiegel, 'The Olympic Effect', *The Economic Journal* 553(2011)121, 652-677.
- Salievsk, Samir, 'International Cooperation in the Fight against Terrorism', *Vizione* (2017)28, 285-291.
- Senn, Alfred, *Power, Politics, and the Olympic Games: A History of the Power Brokers, Events, and Controversies that Shaped the Games* (Champaign, IL 1999).
- Siram, Chandra Lekha Olga Martin-Ortega en Johanna Herman, *War, Conflict and Human Rights: Theory and Practice*, (Londen 2009).
- Smith, Aaron en Hans Westerbeek, 'Sport as a Vehicle for Deploying Corporate Social Responsibility', *Journal of Corporate Citizenship* 7(2007)25, 43-54.
- Suri, Jeremi, *Power and Protest. Global Revolution and the Rise of Detente* (Londen 2003).
- Te Winkel, Marjolein, *De verloren spelen. Nederlandse boycot Olympische Spelen 1956* (Eindhoven 2008).
- Uibopuu, Henn-Jüri, 'The Human Rights Covenants of the United Nations and the Constitutional Law of the USSR', in L. Lipson en V. Chalidze (ed.) *Papers on Soviet Law* (1977), 14-20 .
- Van den Bos, Bob, 'Olé, we are the champions. Sport en Internationale Betrekkingen, Serie Clingendael Voorlichting', *Nederlands Instituut voor Internationale Betrekkingen Clingendael* (Den Haag 1988).
- Van den Heuvel, Martin, *Sport in de Sovjet-Unie* (Haarlem 1978).

Van der Kaaij, Meindert, *Een vuile oorlog. WK 78 – de nabeschuwing* (Utrecht 1998).

Van Kemseke, Peter en Franklin de Vrieze, 'Een 'diplomatie zonder diplomaten'. 'De vele gezichten van een 'diplomatie zonder diplomaten': Semi-diplomatie, public diplomay en civic diplomacy' in: B. de Graaf en D. Hellema (ed.), *Civic Diplomacy. Diplomatie tussen macht en mensenrechten* (Utrecht 2011) 15-18.

Verdonck, Tuur 'Olympische Spelen' (versie 20 maart 2008), *Andere Tijden*, <https://anderetijden.nl/aflevering/321/Olympische-Spelen-Moskou> (14 oktober 2017).

Verhaar, Henk, 'Mensenrechten en burgerrechtenbeweging in de Sovjet-Unie', *Groniek Historisch Tijdschrift* (1983)83, 30-35.

Verhallen, Frank, *Kijk! Dat is Freek*, (Utrecht 2011).

Vidal-León, Christian 'Corporate Social Responsibility, Human Rights, and the World Trade Organization', *Journal of International Economic Law* 16(2013)4, 893-920.

Walker, Matthew, Bob Heere, Milena M. Parent en Dan Drane, 'Social Responsibility and the Olympic Games: The Mediating Role of Consumer Attributions', *Journal of Business Ethics* 95(2010)4, 659-680.

Weede, Erich *Preventing War by Nuclear Deterrence or Détente*, (Cologne 1981).

Weissbrodt, David en Maria Luisa Bartolomei, 'The Effectiveness of International Human Rights Pressures: The Case of Argentina, 1976-1983', *Minnesota Law Review* (1990-91)75, 1009-1036.

Whitson, David en John Horne, 'Underestimated Costs and Overestimated Benefits? Comparing the Outcomes of Sports Mega-Events in Canada and Japan', *The Sociological Review* 54(2006)2, 73-89.

Wilson, Richard Ashby, *Human Rights in the 'War on Terror* (Cambridge 2005).

Yilmaz, Muzaffer Ercan, 'Resolving Internal Conflicts in the Post-Cold War Era: Is Peacekeeping Enough?', *Journal of Economic and Social Research* 8(2006)8, 27-42.

Zielonka, Jan, *Paradoxes of European Foreign Policy* (Londen 1998).

Primaire bronnen

Dagbladen

‘Actie tijdens Interland’, *De Telegraaf*, 22 oktober 1977.

ANP, ‘FIFA belooft druk op Qatar’, *De Volkskrant*, 21 mei 2015, via :
<https://www.volkskrant.nl/sport/fifa-belooft-druk-op-qatar~a4036648/>

‘Atletes in Action tegen boycot Spelen’, *Nederlands Dagblad*, 29 januari 2008.

‘Bløf, Raccoon en de Jakhalsen vestigen met vreedzaam festival de aandacht op Tibet’,
Algemeen Dagblad, 21 april 2008.

Boogerman, Eric, ‘Washington veel somberder dan Europa over toestand’, *NRC Handelsblad*, 19 januari 1980.

Booth, Robert, ‘UN gives Qatar a year to end forced labour of migrant workers’, *The Guardian*, 24 maart 2016. <https://www.theguardian.com/world/2016/mar/24/un-gives-qatar-year-end-forced-labour-migrant-workers>

Booth, Robert, ‘Qatar World Cup construction will leave 4000 migrant workers dead’,
The Guardian, 26 September 2013: <https://www.theguardian.com/global-development/2013/sep/26/qatar-world-cup-migrant-workers-dead>

‘Boycotactie WK-voetbal van Cabaretiers: Op zoek naar miljoen handtekeningen’,
Limburgsch Dagblad, 23 februari 1978.

Burns, John F., ‘Protests of China Make Olympic Torch Relay an Obstacle Course’,
New York Times, 7 april 2008, via:
<http://www.nytimes.com/2008/04/07/world/europe/07torch.html>

‘China was verkeerde keuze’, *NRC Handelsblad*, 27 februari 2008, via:
<https://www.nrc.nl/nieuws/2008/02/27/china-was-verkeerde-keuze-11493846-a1036180>

‘Comite Mensenrechten ‘Boycot Moskou is noodzakelijk’, *Het vrije volk: democratisch-socialistisch dagblad*, 8 mei 1980.

‘Congres besluit tot boycot WK voetbal’, *De Telegraaf*, 13 februari 1978.

Conn, David ‘Thousands of Qatar World Cup workers ‘subjected to life-threatening heat’,
The Guardian, 27 september 2017, via:
<https://www.theguardian.com/football/2017/sep/27/thousands-qatar-world-cup-workers-life-threatening-heat>

De Vries, Pieter ‘Boycot?’, *NRC Handelsblad*, 12 januari 2008, via:
<https://www.nrc.nl/nieuws/2008/01/12/boycot-11467549-a161818>

‘Dit kan niet’ *De Telegraaf*, 5 november 1979.

‘Enquete: Geen OS-Boycot’, *Spits*, 14 januari 2008.

‘Enquete: Oranje wel naar de WK’, *Leeuwarder Courant*, 9 maart 1978.

‘Enquete: Ruim drie kwart tegen boycott WK voetbal’, *NRC Handelsblad*, 26 mei 1978.

Haenen, Marcel, ‘Ik ben al bezig met het anti-feest; Cabaretier Erik van Muiswinkel wild at sporters de Spelen in China Boycotten’, *NRC Handelsblad*, 12 april 2008, via <https://www.nrc.nl/nieuws/2008/04/12/ik-ben-al-bezig-met-het-anti-feest-11520347-a534179>

Houtkamp, Carl ‘Olympiërs niet enthousiast over actie Amnesty’, *NRC Handelsblad*, 2 juli 1980.

Jingsheng, Wei, ‘IOC moet zich uitspreken’, *De Volkskrant*, 20 maart 2008, p. 13.

Koelé, Theo en Sacha Kester, ‘Amnesty moet gekleurde bril afzetten'; Volgens mensenrechtenorganisatie grijpt China sportevenement aan om mensen op te sluiten’, *De Volkskrant*, 30 juli 2008, via: <https://www.volkskrant.nl/buitenland/-amnesty-moet-gekleurde-bril-afzetten~a892991/>

‘Mensenrechten zijn politiek’, *NRC Next*, 27 februari 2008.

Moleman, Hans ‘IOC moet niet rol van onnozele hals spelen’, *De Volkskrant*, 5 september 2007. <https://www.volkskrant.nl/magazine/ioc-moet-niet-rol-van-onnozele-hals-spelen~a847155/>

‘Moeten we het WK boycotten? Qatar 2022 mogelijk door moderne slavernij’, *RTL Nieuws*, 17 juni 2016, via: <https://www.rtlnieuws.nl/nieuws/laatste-videos-nieuws/moeten-we-het-wk-boycotten-qatar-2022-mogelijk-door-moderne-slavernij>

Muiswinkel, Erik van, ‘Feest niet mee op de Spelen’, *De Volkskrant*, 31 december 2007, via: <https://www.volkskrant.nl/magazine/feest-niet-mee-op-de-spielen~a852479/>

‘Olympische Spelen geen katalysator voor de mensenrechten’, *Trouw*, 25 augustus 2008 via: <https://www.trouw.nl/home/olympische-spielen-geen-katalysator-voor-de-mensenrechten~a95f0a16/>.

‘Olympische sporters naar Peking?’, *EenVandaag*, 18 maart 2008, via: <https://eenvandaag.avrotros.nl/item/olympische-sporters-naar-peking/>

Op de Woerd, Marjon ‘Argentijnse oud-dictator Videla gestorven in gevangenschap’, *Trouw*, 18 mei 2013, via: <https://www.trouw.nl/home/argentijnse-oud-dictator-videla-gestorven-in-gevangenschap~aeb7afd2/>

‘Open brief van sporters aan Chinese leider’, *NRC Handelsblad*, 8 augustus 2008.

‘Oranje mag van Den Uyl naar WK-Argentinië’, *Het vrije volk: democratisch-socialistisch dagblad*, 10 februari 1978.

‘Overleg over houding ambassadeur bij WK voetbal in Argentinië’, *NRC Handelsblad*, 19 april 1978.

‘Regeringsstandpunt advies voor atleten – Boycot OS is onderdeel pakket maatregelen’, *Nederlands dagblad*, 30 januari 1980.

‘Scherpe reacties op verbanning Sacharow’, *Het vrije volk: democratisch-socialistisch dagblad*, 23 januari 1980.

‘Sponsors boycotten FIFA en WK 2022’, *HP De Tijd*, 28 mei 2015’, <https://www.hpdetijd.nl/2015-05-28/zien-grote-sponsors-boycotten-qatar/> (11 oktober 2017).

Stouwdam, Henk ‘Activisten schakelen bedrijven in tegen ‘Peking’, *NRC Handelsblad*, 26 april 2008.

‘Van Agt: Premier en prins niet naar Peking’ *Dag*, 9 april 2008.

‘Van den Hoogenband uit kritiek op Rogge’, *Dag*, 3 juni 2008.

‘Van Marwijk: WK hoort niet Qatar’, *NOS*, 20 maart 2014, via: <https://nos.nl/artikel/625872-van-marwijk-wk-hoort-niet-in-qatar.html>

Van der Parre, Hugo ‘Gastarbeider Qatar en FNV dagen FIFA voor de rechter’, *NOS*, 10 oktober 2016, <https://nos.nl/artikel/2136886-gastarbeider-qatar-en-fnv-dagen-fifa-voor-de-rechter.html> (11 oktober 2017).

Van Oosten, Gijs ‘Sporters geven wel om mensenrechten’, *De Volkskrant*, 14 juli 2008, <https://www.nd.nl/nieuws/achtergrond/sporters-geven-wel-om-mensenrechten.123286.lynkx>; (12 oktober 2017).

Van Oosten, Gijs, ‘Nederlands Olympisch Team moet sport promoten en mag mensenrechten aankaarten’, *Het Parool*, 30 oktober 2007.

Verkamman, Matty ‘Bloed aan de paal en bal op de paal’, *Trouw*, 27 september 1999, <https://www.trouw.nl/home/-bloed-aan-de-paal-en-bal-op-de-paal~a65f1eef/> (15 november 2017).

‘Voetbal-optimisme kent geen grenzen’, *NRC Handelsblad*, 18 februari 1978.

Voorthuijsen, Bert ‘Anton Geesink dreigt uit Comite Mensenrechten Moskou te Stappen’, *De Telegraaf*, 6 december 1979.

‘Wij, Atleten, gáán gewoon’, *De Volkskrant*, 16 januari 2008.

Winner, David ‘Het WK voetbal van 1978. Bloed aan de bal’ *De Volkskrant*, 21 juni 2008.

‘Woede als motor van het verzet’, *De Volkskrant*, 31 december 1999, <https://www.volkskrant.nl/binnenland/woede-als-motor-van-het-verzet~a537955/> (15 november 2017).

Eerste Kamer

Verslag der handelingen van de Eerste Kamer der Staten-Generaal, ‘Eindverslag van de vaste commissie voor Buitenlandse Zaken’, 1977 – 1978, 14 800 V, nr. 47, 11 mei 1978.

Verslag der handelingen van de Eerste Kamer der Staten-Generaal, ‘14^e vergadering’, 1977-1978, (geen nummers), 16 mei 1978.

Europa

European Communities, ‘Treaty of Amsterdam Amending the Treaty on European Union’, Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities (versie 1997), <http://www.europarl.europa.eu/topics/treaty/pdf/amst-en.pdf> (22 december 2017).

Europees Parlement, ‘European Parliament resolution of 24 March 2011 on European Union relations with the Gulf Cooperation Council (2010/2233(INI))’ (versie 24 maart 2011), <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P7-TA-2011-0109+0+DOC+XML+V0//EN&language=EN> (24 december 2017).

Europees Parlement, ‘European Parliament resolution of 24 April 2008 on the free trade agreement between the EC and the Gulf Cooperation Council’ (versie 24 april 2008), <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P6-TA-2008-0181+0+DOC+XML+V0//EN&language=EN> (24 december 2017).

European Parliament, ‘European Parliament resolution of 10 april 2008 on Tibet’ (versie 10 april 2008), <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=TA&reference=P6-TA-2008-0119&language=EN> (23 december 2017).

European Parliament, ‘Resolution on the EU-China Human Rights Dialogue (EU-China Summit)’ (versie 11 december 2007), <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=MOTION&reference=B6-2007-0547&language=EN> (22 december 2017).

European Parliamentary Research Service, ‘Briefing, Migrant Workers’ Conditions in Qatar’ (versie 25 november 2013), <http://www.europarl.europa.eu/eplibrary/Migrant-workers-conditions-in-Qatar.pdf> (23 december 2017).

European Union, ‘Human Rights’ (versie onbekend), https://europa.eu/european-union/topics/human-rights_en (24 december 2017).

Novak, Petr, ‘Fact Sheets on the European Union – The Maastricht and Amsterdam Treaties’, *European Parliament*, November 2017,

http://www.europarl.europa.eu/atyourservice/en/displayFtu.html?ftuId=FTU_1.1.3.html (24 december 2017).

Office of the High Commissioner of Human Rights, 'The Core International Human Rights Instruments and their monitoring bodies', *United Nations Human Rights*, (versie onbekend)

<http://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/CoreInstruments.aspx> (25 december 2017).

OSCE, 'Conference On Security and Co-Operation in Europe, Final Act, Helsinki 1975' (versie 1975), <http://www.osce.org/helsinki-final-act?download=true> (24 december 2017).

FIFA en KNVB

FIFA, 'Statement on Amnesty Report' (versie 12 november 2014),

<http://www.fifa.com/worldcup/news/y=2014/m=11/news=statement-on-amnesty-report-2473903.html> (10 november 2017).

KNVB, 'Brief aan de KNVB integraal opgenomen in 'Officiële mededelingen KNVB', *KNVB* 2(1978)35, 2 maart 1978.

FNV

Esselbrugge, Rogier, 'FNV sleept FIFA voor de Rechter', *FNV*, 10 oktober 2016, via: <https://www.fnv.nl/over-fnv/nieuws/nieuwsarchief/2016/oktober/FNV-sleept-FIFA-voor-de-rechter/> (22 december 2017).

FNV, 'Wie wint het WK in 2022?', (versie onbekend) https://www.fnv.nl/over-fnv/internationaal/mondiaal-fnv/onzeker-werk--of-flexwerk-wereldwijd/wie_wint_WK_2022/ (9 november 2017).

Schone Kleren Campagne, 'Play Fair (2008)' (versie 16 mei 2009), <https://schonekleren.nl/informatie/archief/play-fair-2008-1> (22 december 2017).

Staats, Guus 'Doorbraak in Qatar: rechten van werknemers beter beschermd', *FNV*, 27 oktober 2017, <https://www.fnv.nl/over-fnv/internationaal/mondiaal-fnv/nieuws/nieuwsarchief/2017/oktober/Doorbraak-in-Qatar-rechten-van-werknemers-beter-beschermd-/> (22 december 2017).

Mensenrechtenorganisaties

Amnesty International, 'Amnesty International Annual Report 1978' (versie 1 januari 1978), <https://www.amnesty.org/en/documents/pol10/001/1978/en/> (15 oktober 2017).

Amnesty International, 'Amnesty International Report 2009 – China' (versie 28 mei 2009), <http://www.refworld.org/docid/4a1fad6c.html> (10 oktober 2017).

Amnesty International, 'People's Republic of China: Authorities' broken promises jeopardize Olympic legacy' (versie 29 juli 2008), http://www.amnesty.or.jp/en/news/2008/0729_875.html (11 oktober 2017).

Amnesty International, 'Qatar 2016/2017' (versie onbekend), <https://www.amnesty.org/en/countries/...east.../qatar/report-qatar/> (14 oktober 2017).

Amnesty International, 'Qatar: Abuse of migrant workers remains widespread as World Cup stadium hosts first match', (versie 18 mei 2017), <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2017/05/qatar-world-cup-stadium-first-match/> (10 oktober 2017).

Amnesty International, 'Qatar: ook onder nieuwe wetgeving groot risico op uitbuiting arbeidsmigranten' (versie 12 december 2017), <https://www.amnesty.nl/actueel/qatar-ook-onder-nieuwe-wetgeving-groot-risico-op-uitbuiting-arbeidsmigranten> (27 december 2017).

Amnesty International, 'Qatar World Cup of Shame', (versie maart 2016), <https://www.amnesty.org/en/latest/campaigns/2016/03/qatar-world-cup-of-shame/> (17 oktober 2017).

Amnesty International, 'Universele Verklaring van de Rechten van de Mens (UVRM)', (versie onbekend), <https://www.amnesty.nl/encyclopedie/universele-verklaring-van-de-rechten-van-de-mens-uvrm> (14 december 2017).

Human Rights in China, '2008 Beijing Olympics: The Price of National Glorification' (versie 24 augustus 2008), <http://www.hrichina.org/en/content/193> (3 januari 2018).

Human Rights Watch, 'China: Olympics Harm Key Human Rights: Chinese Government, IOC Wasted Historic Opportunity for Reform' (versie 6 Augustus 2008), <https://www.hrw.org/news/2008/08/06/china-olympics-harm-key-human-rights> (12 november 2017).

Human Rights Watch, 'China: Olympic Sponsors Ignore Human Rights Abuses' (versie 19 augustus 2008), <https://www.hrw.org/news/2008/08/19/china-olympic-sponsors-ignore-human-rights-abuses> (9 oktober 2017).

Human Rights Watch, 'Qatar, Events of 2016' (versie onbekend) <https://www.hrw.org/world-report/2017/country-chapters/qatar> (9 oktober 2017).

Human Rights Watch, 'World Report – China, events of 2008' (versie onbekend), <https://www.hrw.org/world-report/2009/country-chapters/china-and-tibet> (9 oktober 2017).

Prior, Warren, 'China, The Olympics and Human Rights' (versie 2008), Amnesty International, <https://www.amnesty.org/download/.../sec010012008eng.pdf> (14 november 2017).

Rugh, Peter, 'At Doha climate conference, Arab Spring or Silent Spring?' *Occupy.com*, (versie 12 juli 2012), http://www.occupy.com/article/doha-climate-conference-arab-spring-or-silent-spring?qt-article_tabs=0#sthash.pD5JaXkX.dpbs (13 november 2017).

Opiniepeilingen

Peil.nl, 'China OS Boycot', 22 februari 2008, <https://www.noties.nl/v/get.php?r=pp80803&f=China+OS+Boycot.pdf> (23 december 2017).

Peil.nl, 'Olympische Spelen in China', 26 maart 2008, <https://www.noties.nl/v/get.php?r=pp81302&f=Olympische+Spelen+in+China.pdf> (23 december 2017).

Tros, Persbericht, 'Tros opiniepeiling', 25 januari 1980, in: ABZ, BZ/ 1975-1984/ 10433, map Moskou.

Rijksoverheid

'Kabinet-Rutte-Asscher (2012-2017)' (versie onbekend), <https://www.rijksoverheid.nl/regering/over-de-regering/kabinetten-sinds-1945/kabinet-rutte-asscher> (13 december 2017).

Ministerie van Buitenlandse Zaken, 'Introductie Dossier 2014', (versie oktober 2014).

Ministerie van Buitenlandse Zaken, 'Mensenrechtenrapportage 2015' (versie 21 juni 2016), <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/mensenrechten/documenten/rapporten/2016/06/21/mensenrechtenrapportage-2015> (18 november 2017).

Ministerie van Buitenlandse Zaken, 'Rijksbegroting 2002, Internationaal beleid en Defensie' (versie 2002), http://www.rijksbegroting.nl/archief-minfin/2002/defaultc5b0.html%3FCMS_ITEM=MFCR4ED64E1EC8E9D4EEE9953EB5279DBA240?CMS_ITEM=MFCR4ED64E1EC8E9D4EEE9953EB5279DBA240 (20 oktober 2017).

Ministerie van Buitenlandse Zaken, 'Vademecum Mensenrechten', 1987-1988, II-2 (datum onbekend).

Ministerie van Buitenlandse Zaken, 'Vaststelling begroting Ministerie van Buitenlandse Zaken (V) voor het jaar 2010' (versie 2010), http://www.rijksbegroting.nl/2010/voorbereiding/begroting_kst132821b_9.html (20 oktober 2017).

'Regeerakkoord bruggen slaan' (versie 29 oktober 2012), <file:///C:/Windows/Temp/regeerakkoord.pdf> (13 december 2017).

'Samen werken samen leven Beleidsprogramma Kabinet Balkenende IV 2007-2011' (versie 14 juni 2007) <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2007/06/14/beleidsprogramma-2007-2011> (24 december 2017),

'Troonrede' (versie 18 september 2007) <http://www.troonredes.nl/troonrede-18-september-2007/> (22 december 2017).

'Voor Nederland, wereldwijd', 2012-2013, 32734 nr. 15 (18 juli 2013).

Wetenschappelijke raad voor het regeringsbeleid: het Nederlandse veiligheidsbeleid in een veranderende wereld – een verkennende studie voor het WRR-rapport Nederland in de Wereld. Drs. M.H. Klem. Webpublicatie 42 – Den Haag, februari 2010.

Tweede Kamer

Verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, ‘Aanhangsel van de Handelingen Vragen gesteld door de leden der Kamer, met de daarop door de regering gegeven antwoorden’, 2007-2008, 2127, nr. 2, 22 april 2008.

Verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, ‘Beantwoording, 26^e vergadering’, 1978-1979, (geen nummers), 23 februari 1978.

Verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, ‘Beantwoording vragen van de leden Servaes en Van Dekken over gebrekkige arbeidsomstandigheden in Qatar bij de voorbereidingen op de WK voetbal van 2022’, (nummers onbekend), 15 februari 2016.

Verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, ‘Brief NOC*NSF’, 2013–2014, 30 234, nr. 95, 30 januari 2014.

Verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, ‘De rechten van de mens in het buitenland beleid’, 1978-1979, 15571, nrs. 1-2 (geen datum).

Verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, ‘Een Wereld van Verschil’, 1990-1991, 21 813, nr. 1-2 (geen datum).

Verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, ‘Herijking buitenlands beleid’, 1994-1995, 24337, nr. 2, 18 september 1995.

Verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, ‘Jaarverslag van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties’, 2002-2003, 28 880, nr. 14, (geen datum).

Verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, ‘Memorie van toelichting - Wijziging begroting Buitenlandse Zaken (V) voor het jaar 2002’, 2001-2002, 28299 nr. 2 (19 april 2002).

Verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, ‘Mensenrechten en Buitenlands Beleid’, 1986-1987, 19 700, nr. 125, hoofdstuk V (geen datum).

Verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, ‘Mensenrechten in het buitenlands beleid’, 2014-2015, 32 735, nr. 145 (12 augustus 2015).

Verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, ‘Mensenrechtenstrategie voor het Buitenlands beleid’, 2007-2008, 15 31 263, nr. 17, 26 mei 2008.

Verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, ‘Motie Scholten en Blauw’, ABZ, BZ/ 1975-1984/ 10433, map ’Moskou’.

Verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 'Naar een menswaardig bestaan. Een mensenrechtenstrategie voor het Buitenlandsbeleid 2007', 2007-2008, 32 – 123 V, nr. 2 pp. 48-53 (geen datum).

Verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 'Naar een Menswaardig Bestaan, een Mensenrechtenstrategie voor het Buitenlandbeleid', 2007-2008, 31263, nr. 1 (geen datum).

Verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 'Nieuwe kaders voor ontwikkelingssamenwerking in de jaren negentig', 1990-1991, 21813, nrs. 1-2 (geen datum).

Verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 'OCV/UCV', 1987-1988, (geen nummers), pg. 44-46 (14 maart 1988).

Verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 'Rechten van de mens in het buitenlands beleid - Voortgangsnotitie', 1996-1997, 25 300, nr. 1 (geen datum).

Verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 'Situatie in Tibet', Vaststelling van de begrotingsstaten van het Ministerie van Buitenlandse Zaken (V) voor het jaar 2008 nr. 81, 31 200 V nr. 6 (geen datum).

Verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 'Terroristische aanslagen in de Verenigde Staten', 2001-2002, 27 925 nr. 19 (geen datum).

Verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 'Terroristische aanslagen in de Verenigde Staten', 2001-2002, 27 925 nr. 10 (geen datum).

Verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, '40ste vergadering', 1982-1983, (geen nummers), 4 februari 1982.

Verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, '38ste vergadering', 1982-1983, (geen nummers), 2 februari 1982.

Verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, '79ste vergadering', 1980-1981, 4733, 14 mei 1980.

Verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, '71ste vergadering', 1979-1980, (geen nummers), 24 april 1979.

Verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, '24ste vergadering', 1978-1979, (geen nummers), 21 februari 1978.

Verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 'Verslag openbare ronde tafelbijeenkomst China, de Olympische Spelen en mensenrechten', 2007-2008, 31 200 V, nr. 70, doc. 2, (geen datum).

Verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, ‘Vragen van de leden Servaes, Kerstens en Van Dekken (ingezonden 11 juni 2014)’, 2013-2014, 2385, 4 juli 2014.

Verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, ‘Vragen van de leden Van Gennip en Çörüz (beiden CDA) aan de minister van Buitenlandse Zaken over een Chinese mensenrechtenactivist’, 2007-2008, 64, nr. 8, (geen datum).

Verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, ‘Vragen van de leden Voordewind (ChristenUnie) en Van Baalen (VVD) aan de minister-president, minister van Algemene Zaken en de staatsecretaris van Volksgezondheid, Welzijn en Sport over het bijwonen van de openingsceremonie van de Olympische Spelen in Beijing’, 2007-2008, 2126, nr. 14, 31 maart 2008.

Verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, ‘Vragen van het lid Halsema aan de minister a.i. van Buitenlandse Zaken over de protesten in de Tibetaanse hoofdstad Lhasa en de voortgang van de Tibetaanse protestmars richting China’, 2007-2008, 2070815700, nr. 7, 26 maart 2008.

Verenigde Naties

Office of the High Commissioner on Human Rights, ‘International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights’ (versie onbekend), *United Nations*, <http://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/CESCR.aspx> (23 december 2017).

UN Inter-Agency Task Force on Sport for Development and Peace, ‘Sport as a Tool for Development and Peace: Towards Achieving the United Nations Millennium Development Goals’ (versie onbekend), *United Nations*, https://www.un.org/sport2005/resources/task_force.pdf (23 december 2017).